**Historija i savremenost:
publicistički doprinos Adila
Zulfikarpašića procesu kritičkog
preispitivanja ratne prošlosti
Bosne i Hercegovine (1941–1945)**

Dr. sc. Safet Bandžović, naučni savjetnik

41–81.

Adil Zulfikarpašić i liberalne političke inicijative

ZBORNIK RADOVA

BOŠNJAČKI INSTITUT
FONDACIJA ADILA ZULFIKARPAŠIĆA

*100 godina od osnivanja
1918. godine i 20 godina u Sarajevu*

Historija i savremenost: publicistički doprinos Adila Zulfikarpašića procesu kritičkog preispitivanja ratne prošlosti Bosne i Hercegovine (1941–1945)

Dr. Safet Bandžović, naučni savjetnik

Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu
s.bandzovic@hotmail.com

SAŽETAK: Period Drugog svjetskog rata na prostoru nekadašnje jugoslavenske državne zajednice, kao i Bosne i Hercegovine, s problemima „zatamnjene prošlosti“, izaziva znatnu pažnju u „historiografiji tranzicije“. Taj dio historije, izložen nerijetko politiziranjem, selektivnim shvatanjima i starim matricama, nerijetko se, pogotovo kada je riječ o Bošnjacima, tendenciozno interpretira, sa mnoštvom stereotipa. Adil Zulfikarpašić je ukazivao na to da je nužan konstruktivan pogled na cjelokupnu prošlost Bošnjaka, jer ona nije „crna i neslavna“. Postoje, pak, ne samo u regionalnim naučnim krugovima, otpori prema racionalnim rekonstrukcijama i reaktuelizaciji „kontroverznih“ tema, pošto im odgovaraju konzervirane slike, manihejske ocjene i dogmatska terminologija. Odsustvo želje da se to stanje prevaziđe posljedica je diskriminatorstava u tim limitiranim historiografijama, pritisnutih tegovima politike i prevaziđe-

nih istraživačkih koncepcija. Generalizacije vode u zablude, kao i nasilno povezivanje deformirane prošlosti sa sadašnjošću i njenim interesima. Brojna pitanja vezana za Drugi svjetski rat, Bosnu i Hercegovinu i bošnjačku poziciju, mimo poratnih ideoloških premisa i „zvaničnih istina“, ostala su marginalizirana. Ta prošlost je složenija od svih istraživačkih modela i ideoloških naklonosti. Zulfikarpašić je uređivanjem Bosanskih pogleda, svojim spisateljskim i intelektualnim angažmanom, uz izdavačku djelatnost Bošnjačkog instituta, dao višestran doprinos multiperspektivnom pristupu ratnoj prošlosti i sagledavanju njenih reljefnih dionica.

KLJUČNE RIJEČI: Drugi svjetski rat, interpretacija, Bosna i Hercegovina, Bošnjaci, Adil Zulfikarpašić, publicistika, antifašizam, politika, savremenost

Prošlost se raznim metodološkim zahvatima može spoznati na više načina. Iz same biti historijske nauke proizlazi da se prošlost ne može istraživati bez uvažavanja i novih iskustava, sadržanih u protoku vremena, prisut-

nih u svijesti savremenika, pa i historičara kao produkta svoje epohe¹ XX stoljeće proizvelo je velike nade čovječanstva, ali je većinu i sahranilo. Pokazalo je da su ideali najčešće zavodljive himere i da sumnja nije smrtna slabost, već nužna odbrana od pogubnih zabluda.² Od svakog ideološkog materijala može se napraviti „palica za ubijanje ljudi”. Moralni argumenti pokreću i ograničavaju ljude. Osnovno mjerilo za prosuđivanje moralnosti je nepristrasnost – gledište po kojem se svi interesi prosuđuju pomoću istih kriterija.³ Uloga intelektualca, zapisao je Noam Chomsky, sastoji se u tome da „govori istinu, najbolje što zna, o stvarima koje su bitne, ljudima kojima je to bitno”. Oni (pri)dobijaju svoje ideje „odozdo” i „spolja”, čime potvrđuju (dokazuju) kolektivnu narav svoje intelektualne djelatnosti.⁴ U raznim periodima društva su podijeljena, postoji ponuda više rješenja. Dio elite koji odlučuje snosi odgovornost za izabrani pravac. Uvijek je samo mali dio masa svih profila agilan, bori se i postiže promjenu svog ili općeg stanja, dok drugi dio stoji po strani društvenog života, prepuštajući se stihiji trajanja. Relacije tih dijelova društva mijenjaju se nekad postepeno, nekad brzo.⁵ Mase kao političke cjeline postoje ako su obuhvaćene ideologijama, strankama, pokretima, organizacijama.⁶ Za svijest naroda, njegovo političko i kulturno sazrijevanje, pogubno je poimanje koje historiju ne tretira kao višeznačan proces.⁷ Prvi zadatak nauke je stalno otkrivanje zaboravljenih i nepoznatih dijelova prošlosti, preispitivanje prethodnih znanja. Historiografska shvatanja i znanja ostvaruju se na dva nivoa – u naučnoj historiji, jezikom stručnjaka, a potom putem publicističkih radova

1
B. Petranović – M. Zečević, *Agonija dve Jugoslavije*, Beograd, 1991, 71.

2
Opšir. B. Prpa, „Izabrani narodi – strah i samoća”, u: *Rasizam i ksenofobija*, Beograd, 1998, 109–115; S. Goldstein, 1941.: *godina koja se vraća*, Zagreb, 2007, 462.

3
Upor. S. Koen, *Stanje poricanja: znati za zlodela i patnje*, Beograd, 2003, 156–159; Dž. S. Naj, *Kako razumeti međunarodne sukobe*, Beograd, 2006, 40–41.

4
R. Rizman, „O (ne)odgovornosti intelektualaca”, *Političke perspektive*, br. 2, Zagreb – Beograd, 2014, 10.

5
R. Lovrenčić, „Stvarni ili izmišljeni čovjek u historiografiji”, *Pro tempore*, br. 10–11, Zagreb, 2016, 409–410.

6
N. Popović, *Koreni kolaboracionizma*, Beograd, 1991, 125, 139.

7
L. Perović, „Odnos prema fašizmu i antifašizmu – izraz političke zrelosti”, u: *Pobeda nad fašizmom 60 godina kasnije*, Beograd, 2005, 13. Negiranje bivstva svakog naroda ili zajednice vodi do njihovog eliminiranja s historijske scene kao aktivnog faktora u relacijama i korelacijama s drugim zajednicama. To se najdjelotvornije postiže tako, kako ističe Milan Kundera, da im se najprije oduzme pamćenje: „Unište im njihove knjige, njihovu kulturu, njihovu povijest. A neko drugi im napiše knjige, daje im drugu kulturu i izmisli im drugu povijest. Narod onda počinje zaboravljati tko je i što je bio.” – prema: M. Kundera, *Knjiga smijeha i zaborava*, Zagreb, 1982, 179.

prodiru u javnost.⁸ Fundirana publicistika gotovo je, priznaju historičari, ravnopravna s historijskom naukom.

Kolektivna sjećanja su društveno, kulturno i politički uslovljen, tekući i mijenjajući proces. Vrijeme golemih političkih i socijalnih potresa uvijek donosi preuređenje predstava o prošlosti, promjene ideoloških znamenja i političkih simbola. Izmijenjena stvarnost, uz novu viziju budućnosti, traži „novu” prošlost.⁹ U idejnoj tranziciji na Balkanu „anti-antifašistička kultura” sjećanja, zasnovana na izmjeni idejno-političkih premisa, postala je dominantna. Kritika antifašizma se javila i kao reakcija na preideologiziranu funkciju antifašizma u socijalizmu, i na bjeline socijalističke historiografije.¹⁰ Ona je u Jugoslaviji bila objekat ideologije, ali i njen značajan kreator.¹¹ „Komunistički romantizam” je, uz dihotomne sheme, reducirane predstave, „dekretirano sjećanje”, imao i drugu stranu. Bilo je i onih koji su pisali javnu historiju istovremeno s tajnom koju treba objaviti nakon njihove smrti (npr. memoari Rodoljuba Čolakovića).¹² Etika „Nove vjere” oslanjala se na princip da je dobro „sve što služi interesima revolucije, zlo sve što tim interesima smeta”. Ratni pobjednici nisu priznavali nikome drugom pravo da učestvuje u upravljanju poratnom Jugoslavijom, smatrajući je svojom državom.¹³ Država je bila bremenita

8

Upor. D. Stojanović, „Tumačenja istorije, sistem vrednosti i kulturni obrazac”, *Republika*, br. 466–467, Beograd, 1–31. decembar 2009; I. Goldstein, „Od partijnosti u doba socijalizma do revizionizma devedesetih – Ima li građanska historiografija šansi?”, u: *Hrvatska historiografija XX. stoljeća: između znanstvenih paradigmi i ideoloških zahtjeva*, Zagreb, 2005, 70.

9

Opšir. T. Kuljić, *Kultura sećanja*, Beograd, 2006; Isti, „Samorefleksija kulture sećanja”, *Helsinška povelja*, br. 103–104, Beograd, januar – februar 2007, 48; A. Benčić, „Teorijska konceptualizacija kolektivnih sjećanja u sociologiji i srodnim društvenim znanostima”, *Društvena istraživanja*, br. 1, Zagreb, 2016, 5–6.

10

S. Mihailović, „Za našu istoriju”, *Politika*, Beograd, 20. oktobar 2009, 15; T. Kuljić, „Legalizovanje nacionalnog antifašizma”, *Helsinška povelja*, br. 97–98, Beograd, juli – august 2006, 22.

11

U doba socijalizma prevladajući odnos prema historiji najbolje se može definirati kao „partijnost”. Taj fenomen označava način mišljenja i u konačnici tekst koji je „prožet” ili kojem je „nametnut” način mišljenja koji je bio dominantan u partijskim redovima. To nadalje znači da je vrhunski kriterij „pozitivnosti” ili „negativnosti” da se nešto objavi ili prezentira na određen način odlučujući, zapravo, interes partije. – prema: I. Goldstein, *Od partijnosti u doba socijalizma do revizionizma devedesetih – Ima li građanska historiografija šansi?*, 60.

12

T. Kuljić, „Istoriografski revizionizam u poslesocijalističkim režimima”, *Helsinške sveske*, br. 11, Beograd, 2002, 25. Jugoslavija nije imala javnu sferu u kojoj bi se isprepletale i sukobljavale interpretacije historijskih događaja te sudarala različita značenja i sjećanja na rat. To ne znači da takvih pojava nije bilo ispod površine. Sjećanja na ključne događaje iz doba rata postajala su instrumentalizirane predodžbe slike, kojima se pogled u prošlost stavljao u funkciju ovladavanja sadašnjosti. – vidi: S. Koren, *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945–1960): Komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti, historiografija*, Zagreb, 2012, 311.

13

Upor. Đ. Stanković, *Istorijski stereotipi i naučno znanje*, Beograd, 2004, 92; Č. Miloš, *Zarobljeni um*, Beograd, 1985, 84; R. Danilović, *Upotreba neprijatelja: politička suđenja 1945–1991. u Jugoslaviji*, Beograd, 1993, 91.

ratnim naslijeđem, s raznorodnom političkom emigracijom. Nacionalno ludilo i obračuni, ukazuje Adil Zulfikarpašić, „koji su počeli kod nas 1941. godine prekinuti su pobjedom partizana. Doduše, bilo je obračuna komunista sa protivnicima i nepredvidivih ekscesa, ali za nas je bila sreća, kad već nismo imali pravne i demokratske alternative, što su partizani spriječili dalje nacionalno obračunavanje”. Poratni režim nije, međutim, zapaža Zulfikarpašić, riješio pitanje vjere, nije riješio nacionalni problem, pitanje političkih struktura, nije stvorio jedno prijelazno društvo, mada je s tim namjerama uzeo vlast.¹⁴ Traumatična jugoslavenska prošlost se, nakon 1945. godine, pokušavala prevazići novim ideološkim jedinstvom i manihejskim historiografizmom. Djelovala je „škola” selekcionirane historije, „osnovne istine”. Mnogi događaji su mistificirani i prešućivani, uz tvrdnje da je ta „istina” bila dovoljna.

Otkada postoje države, postoji i cenzura. Njena je svrha kontroliranje protoka informacija unutar nekog društva. Dugo najznačajniji obrazac „propisan” nauci u socijalističkoj Jugoslaviji bio je Politički izvještaj ili referat Josipa Broza Tita 1948. na Petom kongresu KPJ.¹⁵ Crvena linija za Titova života nije zvanično prelažena.¹⁶ Neravnomjerna slika prošlosti morala

14

U politici komunista, kaže Zulfikarpašić, bilo je niz „grubosti, niz propusta, što su protivnici, a i narodi, osjetili kao balast. Ali je nepobitna činjenica da su komunisti u toku rata odigrali za Bošnjake jednu historijski pozitivnu ulogu, tim samim što su vrlo energično i nedvosmisleno pobijali četnički pokret, masakre nad Bošnjacima i što su se borili protiv ustaša”. Vrijeme koje je on proveo u komunističkom pokretu od 1936. do 1946. godine, po njegovim riječima, „uzbudljivi su dani historije: pojava Hitlera, španski građanski rat, ofanziva fašizma i nacizma, Drugi svjetski rat, rušenje Jugoslavije, okupacija Bosne, pripremanje otpora, partizanski rat i sve to uz gubitak brata, stotina rođaka i prijatelja, uništenje Foče, rodne kuće, robijsa, mučenje, suđenje na smrt, bjekstvo, borbu i burne dane rata.” – prema: M. Đilas – N. Gaće, *Bošnjak Adil Zulfikarpašić*, Zürich – Zagreb, 1995, 83, 97.

15

„Zaboravljalo se”, napisao je svojevremeno Branko Petranović, da se „istorija ne sme ideološki upotrebljavati i zloupotrebljavati”, da se „prošlost ne može potisnuti, ukinuti, zabraniti, jer kad-tad provaljuje”, da se „ne mogu tabuisati najosjetljivije teme istorije i nedogledno odlagati analiza i tumačenje najneprijatnijih i najtugaljivijih pitanja”; upor. B. Petranović, *Istoričar i savremena epoha*, Beograd, 1994, 100–109; A. Ignjatović, O. Manojlović Pintar, „Redefinisanje sećanja (1)”, *Helsinška povelja*, br. 115–116, Beograd, januar – februar 2008, 32.

16

Velik problem vlastima predstavljale su sedamdesetih godina publikacije koje su se u zemlju unosile iz inostranstva, a koje domaće čitateljstvo, prema mišljenju države, nije smjelo čitati. Da bi se otklonila opasnost od takvih publikacija, u augustu 1974. objavljen je *Zakon o unošenju i rasparčavanju inozemnih sredstava masovnog komuniciranja i o inozemnoj informativnoj djelatnosti u Jugoslaviji*. Mada je bilo moguće putem sredstava javnog informiranja slobodno komunicirati s inostranstvom, zloupotreba te slobode se kažnjavala u skladu s odredbama *Zakona o sprečavanju zloupotrebe tiska* iz 1973. godine. Strane publikacije mogle su se unositi u zemlju bez prethodnog odobrenja jedino ako nisu namijenjene građanima Jugoslavije. Zabranjuje se unošenje i rasparčavanje inostranog tiska kojim se narušava društveno uređenje, podržava agresija, remete međunarodni odnosi, vrijeđa čast pojedinca ili nanosi šteta obrazovanju omladine. Iznimno su državna tijela te naučne i arhivske ustanove, radi proučavanja u okviru svoje djelatnosti, mogle unijeti u Jugoslaviju zabranjenu publikaciju štampanu u inostranstvu, ako bi prethodno uspjeli dobiti dozvolu Saveznog sekretarijata za unutrašnje poslove. – vidi: I. Hebrang Grgić, „Zakoni o tisku u Hrvatskoj od 1945. do danas”, *Vjesnik bibliotekara Hrvatske*, br. 3, Zagreb, 2000, 125–126.

se predstaviti u nasilnim simetrijama i politikom tzv. balansiranja nacionalizma. Nametana je uprošćena, crno-bijela shema po kojoj su na jednoj strani bili antifašisti i borci za slobodu – partizani, a na drugoj – izdajnici i saradnici okupatora.¹⁷ Politički centri moći su dugo noviju historiju svodili na historiju radničkog pokreta, antifašistički otpor je tumačen kao djelo samo Komunističke partije, čija je historija, prema potrebama, revidirana.¹⁸ Marksistički historičari donosili su, u ulozi prenosioca ideoloških poruka, gotove zaključke i vrijednosne sudove o Drugom svjetskom ratu, mada su i sami znali reći da brojni izvori nisu dostupni.¹⁹ Mnogi zbornici dokumenata, kojima se istraživači služe u nedostatku originala, ne počivaju na čvrstim temeljima. Iza više generacija historičara, obuzetih „činjenicom da historiografija mora biti sluškinja politike, odnosno da bi trebala služiti isključivo kao svojevrsna kozmetičarka prošlosti vlastite nacije ili društvenog sloja” (I. Goldstein), ostali su odbojni plodovi nekritičke historiografije. Prošlost nije bila iscrpljena, činjenice nisu prešućene. Ono što je potisnuto u jednoj, pojavi se u drugoj epohi. Sizifovski pokušaj je svih revolucija da u ime novog ideala mogu uništiti pamćenje, stvoriti „drugu pamet” i zauvijek oblikovati „novu svijest”.²⁰

Nakon Titove smrti 1980. nastupio je talas preispitivanja historije, potaknut i općom krizom sistema i same države. Otvorene su mnogobrojne tabu teme. Emigrantska literatura bila je prisutnija u korigiranju historijske slike.²¹

17

Po povratku iz zarobljeništva 1946. oko 2.000 nekadašnjih kraljevskih oficira ušlo je u sastav Jugoslovenske armije (JA). U junu 1945. demobilizirano je i prevedeno u rezervu i oko 17.000 „uglavnom nesigurnih i nesposobnih, nižih rukovodilaca” i blizu 1.500 „neprovjerenih” oficira. Tokom 1946. demobilizirano je, prevedeno u rezervu i penzionisano 3.217 starješina na višim dužnostima (od položaja komandanata i komesara bataljona naviše), kao i oko 14.500 starješina sa činom poručnika i nižim činovima. Među nešto više od tri hiljade oficira koji su stupili u JA oko 2.000 je bilo (1947) iz redova hrvatskog domobranstva, 727 su bili bivši četnici, 322 su služila u bugarskoj vojsci, 215 u Wehrmachtu, 124 je došlo iz redova italijanske i 118 iz mađarske vojske, 142 bili su bivši pripadnici Nedićevih snaga, 14 jugoslovenskih snaga na Bliskom istoku i petorica iz ruske carske armije. Te 1947. godine oficirski kadar „pod crvenom petokrakom” činili su nekadašnji pripadnici najmanje 14 vojnih formacija, zaraćenih od 1941. do 1945. na tlu Jugoslavije. – vidi: S. Kljakić, „Vojna tajna na buvljoj pijaci”, *Politika*, Beograd, 18. oktobar 2010; F. Švarn, „Prečutkivanje i otvorene laži”, *Vreme*, br. 1.444, Beograd, 6. septembar 2018.

18

M. Bjelajac, *Istoriografija o građanskom ratu u Jugoslaviji 1941–1945*, Istorija 20. veka, br. 1, Beograd, 1997, 130; M. Đorđević, „Disidenti – između reforme i revolucije”, *Republika*, br. 187, Beograd, 16–30. april 1998.

19

Đ. Stanković, *Istorijski stereotipi i naučno znanje*, 90–91; K. Nikolić, *Prošlost bez istorije: polemike u jugoslovenskoj istoriografiji 1961–1991: glavni tokovi*, Beograd, 2003, 274–275.

20

Upor. W. Weilguni, „Jugoslavija bi mogla biti uzor”, u: *Quo vadis, Jugoslavijo?*, Zagreb, 1989, 167; L. Perović, *Između anarhije i autokratije: srpsko društvo na prelazima vekova (XIX–XXI)*, Beograd, 2006, 360.

21

T. Kuljić, *Istoriografski revizionizam u poslesocijalističkim režimima*, 27. Božidar Spasić, koji je krajem sedamdesetih godina u saveznoj službi državne bezbjednosti (SDB) bio zadužen za suzbijanje neprijateljskog djelovanja emigracije, iz svog ugla piše: „Kao inspektor zaduženom za srpsku emigraciju, prvo što mi je valjalo činiti bilo je upoznavanje sa

Feljtoni i publicistika su aktuelizirali niz pitanja koja je historiografija ranije zaobilazila ili potiskivala. Publicistika je jedno od mjerila društvene zrelosti. Praznine koje su se krile pod zarom djelimično su popunjavane „tajnim historijama” za one koji su htjeli da se sjećaju ili da slušaju. Te interpretacije su izašle iz sjene sa gubljenjem „komunističkog primata” nad javnim diskursom i normiranom kontrolom sjećanja.

Postjugoslavenski prostor se suočio, restaurativno, s pluralističko-nacionalnom preradom prošlosti. Dozirano sjećanje i organizirani zaborav bili su prethodno snažni idejni detonatori nacionalne netrpeljivosti kao uvertire za izbijanje sukoba. Slike arhaičnih fanatizama provalile su iz kolektivne podsvijesti. Osjećanje posebnosti, ali i mržnje prema „drugima”, neka je vrsta arhetipa. Nacija je, ustvrdio je Ernest Renan, prije svega „zajednica sjećanja na slavu i tešku prošlost. Ova patriotska komemoracija ne priznaje mrlje i sramotne epizode”. Historija živi u prisutnim, dugovječnim mentalitetima. Oni se najsporije mijenjaju. Mitovi i iskrivljavanja prošlosti miješaju se sa stvarnošću, što uslovljava i selektivno društveno sjećanje. Geoffrey Hartman pesimistički ustvrđuje da na Balkanu „koloplet sjećanja i osveta nikada ne iščezava”. Brojne historiografske teme su u postjugoslavenskom periodu postale predmet revalorizacije.²² Dokument nije „čista prošlost”, već svjedok čiji odgovor zavisi od postavljenog pitanja (M. Bloch). Isti se dokumenti danas čitaju drugim naočalama. Raspadom Jugoslavije, „kreacije XX stoljeća”, presocijalistička prošlost u nacionalnim historijama se, s povratkom njenih „zaboravljenih dijelova”, pompezno vratila. Historijski revizionizam umnogome je doprinio njihovoj romantizaciji i idealizaciji. „Kod nas”, navodi Zulfikarpašić, „postoji izokrenuta srpska i hrvatska historija, pa i naša bošnjačka historija... Tu ima nevjerovatnih apsurdna.” Tomovi ozbiljnih knjiga ništa ne mijenjaju u odnosu prema historiji ako su društvene i političke okolnosti takve da je poželjna drugačija „svijest”. Pojavio se i novi tip intelektualca konvertita, koji je istisnuo intelektualca disidenta, prilagođavajući svoju biografiju prohodnim vrijednostima. „Nismo svi imali ista iskušenja, nismo bili jednako izloženi olujama povijesti. Ali svačije je”, zaključuje Miljenko Jerговиć, „da se nosi s vlastitom biografijom.” Nakon okončanja „kratkog”

suparnicima. U odeljenju tajne policije, koje se bavilo praćenjem emigrantske štampe i publikacija, pronašao sam gotovo 150 knjiga čiji su autori bili ustaški komandanti i srpski emigranti, kao i stotine listova, biltena i raznih drugih publikacija... Mislim da nikada, ni pre, ni posle toga, nisam osećao toliku glad za čitanjem kao u vreme proučavanja tog zabranjenog literarnog voća zbog kojeg se lako u zemlji odlazilo u zatvor.” – prema: A. Dilas, *Iz emigracije: izabrani eseji, članci, intervjui i dokumenti 1980–1990*, Beograd, 2009, 399.

22

B. Bogdanović, „Zavade memorije”, u: *Intelektualci i rat*, Beograd, 1993, 36–37; S. Bandžović, „Postjugoslavenska historiografija: (re)interpretacija prošlosti”, *Pregled*, br. 2, Sarajevo, 2008, 13–38.

XX stoljeća, „ere religioznog rata između sekularnih ideologija”, o kojoj je teško govoriti kao o jedinstvenom periodu, „ništa nije kao što je nekad bilo”.²³ Raspad ideološke paradigme utjecao je na metodološke i sadržajne „prevrate u memoriji”, sporenja raznih zajednica pamćenja, pojavu „alternativnih činjenica”, preoblikovanje slojeva historijske svijesti.²⁴ Ti procesi su u nekim postjugoslavenskim zemljama, u „tranzicijskoj historiografiji”, sa „tržišnim” problemima popune nedovršenih tema i „historiografskih bjelina”, uz emocionalizaciju diskursa i novu „redukciju totaliteta”, doveli i do historijskog revizionizma, rehabilitiranja kolaboracionističkih pokreta iz Drugog svjetskog rata.²⁵ Simbolički rat za interpretaciju donosi dominantnu prevagu u društvu. Jezički revizionizam je i aktivan segment prerade prošlosti. Nijedna verzija savremenog revizionizma ne odriče se, pak, antifašističkog moralnog kapitala, mada se antifašizam shvata na različite načine.²⁶ To nije ideologija, već skup vrijednosti.

Tokom „postjugoslavenskih ratova” i poratnog perioda nastajala je obimna biblioteka stranih djela o historijskim zbivanjima na Balkanu, izazivajući oprečne reakcije. Među autorima koji se time bave su i oni koji, nerijetko bez limita u proizvoljnim pristupima i analogijama, prave „instant historije”, opće preglede, relativizirajući mnoge činjenice. U mnoštvu knjiga, različitog značaja, nalaze se i one „utjecajne”, koje međunarodni faktori znaju koristiti kao jedan od izvora za razradu „balkanske strategije”. Bošnjaci nisu miljenici balkanske i evropske politike i historiografije.²⁷ Njihovo „jugoslavensko

23

Opšir. N. Samardžić, *Drugi dvadeseti vek*, Beograd, 2009. Historija tog stoljeća postala je historija sporova (Streitgeschichte) o delikatnim temama u tom periodu „ekstrema”. Takvih ima u svim nacijama, državama i društvima u različitim oblicima i intenzitetima. – vidi: M. Gross, „O historiografiji posljednjih trideset godina”, *Časopis za savremenu povijest*, br. 2, Zagreb, 2006, 599–500.

24

T. Kuljić, „Mit i istorija na 'tržištu’”, *Helsinška povelja*, br. 85–86, Beograd, juli – august 2005, 22–23.

25

Čedomir Antić smatra da su zločini četnika nad drugim narodima neuporedivi „po opsegu ne samo sa ustaškim genocidom nad srpskim narodom već su u tom odnosu manji nego zločini hrvatskih i muslimanskih snaga prema srpskom narodu iz nedavnog rata.” – cit. prema: Č. Antić, „Srbija, 'nova istorija’ i fašizam”, *Politika*, Beograd, 23. decembar 2010; upor. „*Ispovijest jedne partizanke: Nataša Zimonjić-Čengić*”, *Dani*, br. 263, Sarajevo, 28. juni 2002.

26

T. Kuljić, *Istoriografski revizionizam u poslesocijalističkim režimima*, 8–10; Isti, *Legalizovanje nacionalnog antifašizma*, 25.

27

Massien de Clerval, boraveći u Bosni 1855. godine, piše da je „velika nesreća ovog dijela slavenske rase da je nepoznat ili da je bar jedino poznat preko izvještaja svojih neprijatelja”. – prema: M. de Clerval, „Putovanje u Bosnu 1855.”, *Forum Bosnae*, br. 5, Sarajevo, 1999, 321. Historija Bošnjaka, s rastom islamofobije u svijetu, izložena stereotipnim manirima i ideološkim matricama, nerijetko se interpretira sa mnoštvom predrasuda. Na to se, međutim, nedovoljno reagira, iako je riječ i o ambicioznim autorima koji pretendiraju ka tome da budu ozbiljno i šire prihvaćeni, koje objavljuju, prevode i promoviraju institucije, izdavači i mediji sa sličnim nakanama. Više se reagira na antibošnjačke istupe nekih političara vezane za tendenciozno tumačenje historije nego na knjige koje oni pritom koriste kao propagandni arsenal. Šutnja stručnih bošnjačkih krugova na takve izazove, i u Bosni i Hercegovini i u regionu, predmet je različitog tumačenja.

iskustvo” također opominje. Odnos prema njima u Jugoslaviji, kazivao je Atif Purivatra, dugo se nije utvrđivao u Sarajevu i Bosni i Hercegovini: „Odluke nisu zavisile od Muslimana. Snaga odluka iz vrha provodila se bez pogovora. Uz snažan aparat, postojala je i snažna propaganda. I strah.”²⁸ Dugo su bili izloženi pokušajima da se zadrže kao „amorfna masa”, da se njima manipulira. Zato je bio nužan, upućuje Zulfikarpašić, „konstruktivan pogled” na njihovu prošlost, „koja nije crna i neslavna”.²⁹

Brojne savremene knjige o Bošnjacima i Bosni i Hercegovini treba promatrati i u kontekstu složenog odnosa svjetskih sila prema islamskom svijetu i novih međunarodnih prilika koje utječu i na suspendiranje ili pokušaje revidiranja historije Bosne i Hercegovine.³⁰ Nije dovoljno samo šta historičari kazuju i

28

Prema: E. Durmišević, „Muslimani su svoji na svome” (intervju: Atif Purivatra), *Islamska misao*, br. 146, Sarajevo, 1991, 8. Alija Isaković iznosi da se poratna muslimanska inteligencija, naročito ona „na položaju”, odveć indolentno – „da ne kažem anacionalno i/ili opredjeljenjski – odnosila (do 1966) prema činjenicama koje proistječu iz vlastite, predstavničke političke uloge, i prema prirodnom historijskom dugu da svome narodu, i svojoj sabrači – susjedima, kaže onaj minimum socioloških i kulturoloških činjenica koje moderno vrijeme i zajednički život podrazumijevaju”. Političko priznavanje, „relativno kasno i kolebljivo, nije praćeno kasnijim, dvadesetogodišnjim, etnološkim, sociološkim i kulturološkim istraživanjima”. – prema: O „nacionaliziranju” *Muslimana*, prired. A. Isaković, Zagreb, 1989, 12, 17–19.

29

A. Zulfikarpašić, „Bošnjaštvo – šansa ili bauk”, u: *Bosna i bošnjaštvo*, Sarajevo, 1990, 6–7. Ranih pedesetih godina XX stoljeća grupa bošnjačkih intelektualaca okupljena oko Zulfikarpašića skrenula je pažnju javnosti na prozelitsko držanje dijela hrvatskih katoličkih svećenika prema Bošnjacima. Ti svećenici su nezavidno, teško egzistencijalno stanje Bošnjaka u emigrantskim logorima i ovisnost o katoličkim humanitarnim društvima koristili za pokušaj njihovog pokrštavanja. Radilo se o načelu pomoći kao ucjene ili pomoći za koju je uslov bio prelazak na katoličanstvo. Taj slučaj imao je znatan odjek u emigraciji pokazujući da postoji i djeluje neka posebna bošnjačka, odnosno bosanskomuslimanska emigracija. Časopis *Bosanski pogledi* izdvajao je Bošnjake, konstatira Sačir Filandra, kao „posebnu nacionalno-političku realnost, kao zajednicu koja ima vlastitost, individualitet i političke interese”, da Bošnjaci postoje, da neće da se opredjeljuju, kako su to tada tražili komunisti, niti pristaju da budu asimilirani, kako je to htjela profašistička emigracija izvan zemlje. – prema: Š. Filandra, „Adil Zulfikarpašić: bošnjaštvo i evropejstvo”, *Bošnjačka pismohrana*, br. 34–35, Zagreb, 2012, 221–222; o značaju Bosanskih pogleda vidi: A. Mehonić, „Časopisi za branjenog naroda”, *Bošnjačka riječ*, br. 40–43, Tutin, 2018, 54–56.

30

U tom kontekstu pokazuje se i „značaj” knjige *Nesveti teror: Bosna, Al Kaida i uspon globalnog džihada* (Beograd, 2009), čiji je autor John Schindler, profesor historije i strategije na Vojnopomorskom koledžu u Newportu (Road Island) i bivši analitičar u Nacionalnoj sigurnosnoj agenciji SAD-a. Nju je posebno propagirao Dobrica Ćosić, navodeći kako mu je da potvrdi svoje tumačenje „motiva, karaktera i internacionalnog značaja rata” u Bosni i Hercegovini 1992–1995. činjeničnim istinama „pomogao” upravo Schindler. Znanje je nerijetko, primjetno je i u Schindlerovoj knjizi – produktu utjecaja i konteksta vremena nakon 11. septembra 2001. i rasta islamofobije – nadjačano stereotipima. Bošnjaci su predstavljeni mahom u negativnom svjetlu, sintetički postajući, uz sumnjive historijske paralele i prišivene etikete ekstremizma, „historijski problem” i opasnost po okruženje. Za Schindlera je rat u Bosni i Hercegovini možda „najpogrešnije prikazan sukob modernog doba, na veliku korist radikalnog islama”. Naknadno procjenjujući taj rat, on navodno rasvjetljava „njegovu ključnu ulogu u razvoju radikalnog islamskog terorizma”. Knjiga je trebala biti temeljno ispitivanje uloge Bosne u „globalnom džihadu”. Prema Schindleru, potpuno je zanemarena činjenica da je 90-ih godina XX stoljeća Bosna imala identičnu ulogu u „globalnom džihadu” kao Afganistan 80-ih, posluživši kao pogodno tlo za rat protiv nevjernika, istovremeno osiguravajući utočište i poligon za obuku budućih generacija ratnika za nove, „svete ratove”. Da bi osnažio svoje konstrukcije, „opravdao” ocjene o karakteru „Bosanskog rata”, bila mu je, povodeći se za „odabranim” autorima, nužna i „odgovarajuća” prošlost kako bi je nasilno povezao sa

pišu o svom narodu i njegovoj prošlosti, već je također bitno, govore iskustva, ali i savremenost, i kako ga drugi vide, pogotovo oni „moćni”, šta misle, pišu i čitaju, kakvi sve modeli percepcije dominiraju i kako se na to reagira. Bošnjaci i Bosna i Hercegovina su izloženi verbalnim i medijskim napadima različitog intenziteta. Pored raznih tragikomičnih optužbi da su, naprimjer, bošnjački historičari bili „idejni barjaktari” u razaranju jugoslavenske države, da su za sve smišljene i izvršene torture i zla na Golom otoku krivi neki bosanski rukovodioci i istražitelji, teza da je, navodno, Tito htio da se Draža Mihailović osudi na zatvorsku kaznu, ali da su se tome suprotstavili neki bosanskohercegovački komunisti, zatim svojevremene „senzacije” o otkrivanju navodnog bošnjačkog neonacističkog pokreta, „Bosanskog pokreta nacionalnog ponosa”, čija je ideologija nacionalsocijalizam, objavljuju se radovi i knjige s većim ambicijama kada su u pitanju Bošnjaci i njihova prošlost, uz dominiranje stavova koji ne trpe pogovor.³¹ Mnogo je „naučnih” radova čiji autori istrajavaju na mentalnoj matrici XIX stoljeća, kao pobornici epike i manihejske interpretacije historije.³² Kritičke knjige koje prevazilaze „balkanske okvire” nerijetko su na udaru. Uz finansijsku podršku Zulfikarpašića njihovom izdavanju, pojedine su dobile širok međunarodni odjek. Jedno vrijeme su, navode neki autori, bile „ideološka podloga američke i zapadnoevropske politike u Jugoistočnoj Evropi”.³³

sadašnjošću. Schindler piše da je prihvatanje islama u Bosni bio „dugotrajan i složen fenomen, a najveća motivacija za to nesumnjivo je otomansko ugnjetavanje nemuslimanskih podanika”. „Bosanski islam” je smatran od „samog početka izuzetno surovim”. Bosanski muslimani bili su širom Osmanskog carstva „poznati kao oni čiji je islam žestok i nasilnički”. Nakon 1878. „mali broj muslimana – verovatno ne više od 10 procenata – napustio je Bosnu kako ne bi živio pod vlašću Habsburgovaca”. Među onima koji su ostali, posebno među obrazovanim muslimanima „panislamizam (je) duboko prodro”. Ta orijentacija je „tiho jačala” između dva svjetska rata. Pred rat 1941. pojavljuju se „radikalni islamisti” – Mladi Muslimani, koji će „od samog početka okupacije Bosne 1941. biti saradnici nacista”. Ovakve ocjene su autoru bile nužne u jednostranoj analizi djelovanja Stranke demokratske akcije (SDA), ustvrđujući da su njome od osnivanja rukovodili upravo veterani Mladih Muslimana. Muslimani jedini od svih naroda u Bosni, po Schindleru, „nisu stvarno doprineli pobjedi saveznika, a njihova saradnja sa nacistima bila je bez premca”. Tvrdnje o formiranju SDA 1990. pod vodstvom „antisemitskog i pronacističkog pokreta Mladih Muslimana iz doba rata”, i prije Schindlera, iznosili su neki utjecajni srpski historičari, pisci knjiga o dijalektičkoj povezanosti „klanja i oranja”. – vidi: M. Ekmečić, „Istorijske i strateške osnove Republike Srpske”, Nova srpska politička misao, br. 5–6, Beograd, 2007, 19–37. Nasilna simetrija i stereotipi opstaju. I na jednom akademskom skupu u Sarajevu čulo se krajem 2010. da su u Bosni i Hercegovini i dalje na sceni „tri fašistička pokreta koji je godinama konstantno ruše, a to je pročetnički, proustaški i mladomuslimanski pokret” (*Dnevni avaz*, Sarajevo, 23. decembar 2010, 7); opšir. S. Bandžović, „Političke poente orijentalne retorike i ‘Bosanski rat’”, *Pregled*, br. 2, Sarajevo, 2010, 259–270.

31

B. Marić, „Bošnjački neonacistički pokret u Bosni i Hercegovini”, *Politika*, Beograd, 15. februar 2010.

32

Milorad Ekmečić piše da je Sarajevo, gdje su se, navodno, Jevreji pred aprilski slom 1941. više bojali „svojih muslimanskih suseda, nego nemačke vojske koja se očekuje”, tokom rata bilo primjer ustaškog uspjeha u nastojanju da muslimane pridobiju kao „cveće hrvatske nacije”, da je ono sve do njemačkog poraza pod Staljingradom u zimu 1943. bilo „najfanatizovanije nacističko uporište”; opšir. M. Ekmečić, *Dugo kretanje između klanja i oranja: Istorija Srba u novom veku 1492–1992*. (u daljem tekstu: *Dugo kretanje*), Beograd, 2007, 445, 460–463.

33

M. Ekmečić, *Dugo kretanje*, 543.

Historija se ne ponavlja, „ali se rimuje sa sadašnjošću”. Pretežno negativne predstave o islamu i muslimanima prisutne su u historijskoj svijesti i kolektivnom psihološkom stereotipu kršćanskih naroda Jugoistočne Evrope.³⁴ Duboke predrasude su višestruko imune na kontraargumente koji izviru iz suprotnih iskustava i saznanja. Evropa se nikada nije potpuno oslobodila straha od „islamske opasnosti”. Veliki dio retoričke snage nekih stavova u političkim diskursima potječe iz orijentalnog okvira, u kojem „definitivno ne-evropska esencija jeste islam”, dok su muslimani „ne-evropljani”.³⁵ Redukcionistički prilaz islamu kroz optiku fundamentalizma, piše Sonja Biserko, saznajno je manjkav i politički opasan. Govor mržnje, po definiciji, predstavlja verbalno izražavanje mržnje, šovinizma, rasizma i ksenofobije s ciljem satanizacije druge rasne, etničke, nacionalne, vjerske ili političke grupacije. U kriznim i ratnim vremenima to se radi jasno, sa značenjem prijetnje.³⁶ Kada faktori koji su ih tokom sukoba generirali, s njihovim okončanjem, prestanu djelovati, „slike u glavama” o sebi i drugima neće nestati same od sebe. Uklanjanje tih predrasuda mukotrpan je posao.

Postkomunizam pokazuje bezbroj lica. Dramatična zbivanja tokom posljednje decenije XX stoljeća dezorijentirala su opće idejne i historijsko-naučne tokove. Kritički pristup historiji zahtijeva multidisciplinarni i multiperspektivni pristup radi dubljih i sveobuhvatnijih spoznaja. Fašizam je ekstremni nacionalizam, a antifašizam, shvaćen kao teorijski postulat i moralno-politička vertikala XX stoljeća, najpouzdanija je osnova kritike nacionalističke uskogrudosti. Dosljedni antifašizam brani „jednakost svega što nosi ljudski lik”. Pojmovi kolaboracija i otpor tokom Drugog svjetskog rata su složeni, ponekad ne mogu obuhvatiti stvarnost. Suprotstavljanje okupatorima i kvislinzima obuhvata najraznovrsnije oblike otpora: pasivnu rezistenciju, aktivan otpor, partizansku borbu do masovnog narodnooslobodilačkog rata.³⁷ Periodi ratova u životu jednog naroda opisuju se i kao „stadiji ogledala”. Rat stvara opasne situacije i pometnju, a heterogeni slojevi stanovništva nemaju istu sposobnost brzog orijentiranja i reorganiziranja. Sistematizirana znanja pokazuju, van tokova ideologija i naci-

34

Upor. D. Tanasković, „Srbi turskog zakona” ili „Turci srpskog jezika”, u: *Serbia i komentari*, Beograd, 1991, 215; S. Terzić, „Religija kao faktor oblikovanja nacionalnog identiteta Srba”, u: *Susret ili sukob civilizacija na Balkanu*, Beograd, 1998, 300.

35

Upor. R. Hejden, „Muslimani kao 'drugi' u srpskoj i hrvatskoj politici”, *Korak*, br. 11, Sarajevo, 2008, 33.

36

R. Bugarski, „Verbalna patologija”, *Vreme*, br. 589, Beograd, 18. april 2002.

37

Upor. M. Colić, „Jugoslovensko ratište 1941–1945. godine – učesnici, nastanak, razvoj i specifičnosti”, u: *Antifašistički narodnooslobodilački rat u Jugoslaviji i savremenost*, Beograd, 2004, 121; A. Cvijić, „Drugi svetski rat u Jugoslaviji”, *Politika*, Beograd, 26. oktobar 2009.

onalne retorike, ljudski interes da se teška vremena prežive sa što manje posljedica.³⁸ Život ne stoji. Na temi života, kazuje Vladimir Kecmanović, svaki ideološki koncept raspada se kao kula od karata, a na temi života u ratu kao „gipsani kip pod gusjenicama tenka”. Svaki rat je nesreća za „obične” ljude, a unutrašnji posebno. U njemu se ruše temelji društva i civiliziranog ophođenja među ljudima. Za njega oni, mahom, nisu spremni. Svačija je pamet premala za takvu, veliku nevolju i neizvjesnost.³⁹ Ratovi stvaraju posebno stanje svijesti.

Zajednička prošlost, kolektivni osjećaj pripadnosti, kao i kolektivni identitet zasnovani su na socijalnoj stvarnosti i zamišljenom „osjećaju pripadnosti jednom narodu ili jednoj zemlji”. Nacionalna historija se ne može razumjeti bez poređenja i smještanja u širi kontekst. U nešto više od 60 godina nekoliko puta se mijenjao državno-pravni okvir u kojem su živjeli Bošnjaci (osmanski, austrougarski, jugoslavenski, hrvatski), što je ostavilo znatne posljedice u svim ravnama života.⁴⁰ Jugoslavenska monarhistička državna zajednica nije bila konačno „rješenje” u historiji. Njeno rađanje u cjelini je stvorilo više problema nego što ih je riješilo.⁴¹ Njena sudbina se okretala mahom oko „osovine Beograd – Zagreb – Ljubljana”. U srži sporova koji su kontinuirano potresali tu državu, od prvih dana postojanja 1918. do njenog sloma 1941, bilo je pitanje državnog uređenja. Odnos i uloga Srbije u njenom stvaranju učvršćivali su srpska vjerovanja kako je nova država 1918. produžetak njihove historije od 1804. godine, da je to, zapravo, Srbija napisana velikim slovima. Nastankom višenacionalne Jugoslavije riješen je „srpski

38

Stanovništvo u Bosni i Hercegovini, konstatira Marko Atilla Hoare, „nije bilo čvrsto vezano niti za jednu od strana u sukobu, nego je pokušavalo preživjeti rat. Njihova naklonost mijenjala se u zavisnosti od ponašanja svake od sukobljenih strana prema civilnom stanovništvu, efikasnosti propagande, vojne sreće njihovih međunarodnih pokrovitelja (Sila osovine i Saveznika), ponašanja samih pokrovitelja i ličnih interesa”. Široke mreže ličnih veza „prelazile su linije sukobljavanja suprotstavljenih tabora”.

39

Upor. S. Bolčić, „Sociologija i ‘unutrašnji rat’ u Jugoslaviji”, *Sociološki pregled*, br. 1–4, Beograd, 1992, 16; M. Vulićević, „Svaka je ideologija pogubna”, *Politika*, Beograd, 8. novembar 2008.

40

Miroslav Krleža 1979. kazuje: „Uzmimo na primjer Muslime u Bosni i njihov moralno-psihološki profil devet stotina i četrdeset prve godine i njihov moralno-psihološki profil pedeset godina unazad i njihov psihološko-moralni i materijalni profil od 1918. do 1941. Kroz kakvu jezu, kroz kakvu paklenu prašumu prolazi ta muslimanska svijest i gdje taj Musliman 1941. ima da sebe nađe? Na kojoj strani? Od čega da se spasi on, kome da se otme? Što je on? Što je on u Austriji do 1918.? Što je u Kraljevini Jugoslaviji do 1941.? I jasno je da je taj Musliman poslije svega što je preživio i pretrpio mogao 1941. da kaže: ‘Hvala ti, Bože, da se Švabo vratilo.’ Oslobođa ga prividno iz teške situacije, daje mu neke kolajne i fes na glavu, pušku u ruku i daje mu slobodu da puca... A hajde ti budi mudar i snađi se! Pitam se, bogati, što je mogao znati taj Musliman u Bosni 1941.?” – prema: E. Čengić, *Krleža o bosanskim muslimanima*, <http://behar.hr/krleza-o-bosanskim-muslimanima>.

41

H. Zundhausen, *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*, Beograd, 2008, 261.

problem”, definiran tokom XIX stoljeća, da gotovo svi Srbi budu ujedinjeni u jednoj državi. Politikom krutog centralizma i unitarističkom ideologijom srpski vladajući krugovi snažili su odbrambene reflekske drugih naroda u Jugoslaviji i dinamizirali procese njihove integracije. Pobornici unitarizma suprotstavljali su se predstavnicima nesrpskih nacionalnih pokreta koji su tražili federativno (ili konfederalno) državno uređenje. Muslimanskom stanovništvu u Jugoslaviji je, od njenog stvaranja, bila data drugorazredna, marginalna uloga. U međuratnom periodu Bosna i Hercegovina je bila „politički zapuštena i degradirana”. U predvečerje Drugog svjetskog rata vođeni su srpsko-hrvatski pregovori o preuređenju Jugoslavije. Bosna i Hercegovina je tada postala poprište „najšire šovinističke kampanje”.⁴² Mišljenja bošnjačkih političara nisu uvažavana u kombinacijama vezanim za preustrojstvo države. Bošnjaci, odnosno Muslimani, za Cvetkovića i Mačeka nisu postojali.⁴³ Stvaranje Banovine Hrvatske neće riješiti stanje duboke krize jugoslavenske države. Prevrat 1941. godine, kao i onaj iz 1918, Bošnjaci su dočekali mahom nespreni i dezorijentirani.⁴⁴ U konfuoznom stanju, političkim krizama i zategnutim međunacionalnim odnosima Jugoslavija je dočekala aprilski rat 1941. i ubrzo bila rasparčana. Ona je imala najmasovniju kolaboraciju u Evropi. Antijugoslavenske snage, skoro sve do kraja rata, bile su brojnije od jugoslavenskih. Okupacijske snage nisu bile jedini krivac za ogromne žrtve i stradanja.⁴⁵ Od svih ratova građanski su najsuroviji. Thomas Hobbes je još napisao da je ono najgore što može snaći narod jedva vrijedno spomena u poređenju s pustošenjima i pokorama što prate te ratove. Zbivanja u predratnoj Jugoslaviji, diskriminacija nesrpskih zajednica,

42

D. Begić, „Sporazum Cvetković-Maček u ‘Pregledu istorije SKJ’”, *Prilozi*, br. 1, Sarajevo, 1965, 370–376.

43

Upor. O „nacionaliziranju” *Muslimana*, 276; M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo, 1997, 520–521. Maček je Bošnjake smatrao „najčišćim Hrvatima”. – vidi: E. Redžić, *Sto godina muslimanske politike u tezama i kontroverzama istorijske nauke*, Sarajevo, 2000, 148.

44

Reisul-ulema Fehim Spaho uputio je apel 28. marta 1941. u kojem je pozvao ulema-medžlise, džematske imame i sve vjerske službenike IVZ na lojalnost Kraljevini Jugoslaviji i kralju Petru II Karađorđeviću, koji je preuzeo vlast iz ruku Namjesništva i mandat za sastav nove vlade povjerio generalu Dušanu Simoviću. Spaho je tada procijenio kako je „u današnjim sudbonosnim danima potrebno okupljanje oko Previšnjeg Prijestolja”, apelirajući na vjerske službenike da svoje djelovanje usmjere „na dobro Kralja i otadžbine kako bi svim svojim postupcima olakšali zadatak kraljevske vlade”. Proglas je završavao usklikom „neka živi Njegovo Visočanstvo kralj Petar II. Da živi draga nam domovina Kraljevina Jugoslavija”. Nakon proglašenja NDH on se u Sarajevu susreo sa Slavkom Kvaternikom, koji mu je prenio Paveličeve garancije da će vlada u Zagrebu poštovati autonomiju Islamske vjerske zajednice; opšir. Nada Kisić Kolanović, *Muslimani i hrvatski nacionalizam 1941.–1945.*, Zagreb, 2009, 195.

45

B. Petranović, „Pojam izdaje u Jugoslaviji – između proizvoljnosti, relativizacije i naučne analize”, *Istorija 20. veka*, br. 1–2, Beograd, 1993, 207–215.

imala su velikog eha u zbivanjima nakon raspada te zemlje. Bosna i Hercegovina i narodi u njoj našli su se, raspadom jugoslavenske države i formiranjem marionetske Nezavisne Države Hrvatske (NDH), u različitom položaju. Većina Bošnjaka ispoljavala je rezerviranost i zbunjenost.⁴⁶ Svi narodi imaju memorisane različite narative i datume. Historija Bošnjaka u Drugom svjetskom ratu je multiperspektivna tema. Grubi stereotipi bili su, zapaža Marko Atila Hoare, „zamjena za autentično razumijevanje događaja” u Jugoslaviji u tom ratu i „stvarne uloge bosanskih muslimana u njima”. Tek se osamdesetih godina XX stoljeća počelo tiho govoriti „da je relativno najveći broj žrtava u Drugom svjetskom ratu na tlu Jugoslavije bio iz redova Muslimana”.⁴⁷ Njihov udes se nije ipak mogao svesti samo na izloženost četničkim akcijama u istočnoj Bosni i Sandžaku.⁴⁸ Četnici su proglašeni u Srbiji, u postjugoslavenskom periodu, skupštinskim odlukama za „zakonske antifašiste”. Donijeti su zakoni o njihovoj rehabilitaciji, koji predstavljaju direktno kršenje obavezujućih međunarodnih normi

46

N. Albahari, „Od aprilskog rata do ustanka”, u: *Sarajevo u revoluciji*, knj. 2, Sarajevo, 1977, 32.

47

Rezultate popisa žrtava rata u Jugoslaviji sumirali su prethodno šezdesetih godina republički statistički zavodi, a njihovu konačnu obradu i objedinjavanje izvršio je 1964. Savezni zavod za statistiku i umnožio ih 1966. u nepoznatom broju primjeraka. Prema popisu iz 1964, ukupno su 597.323 osobe izgubile život na području Jugoslavije. Na temelju tog popisa objavljena je 1992. u samo nekoliko primjeraka lista koju je za internu upotrebu napravio Savezni zavod za statistiku SRJ u Beogradu, a čiji je izvorni naziv *Spisak žrtava rata 1941–1945 – Ustaški logor Jasenovac*. U logorima Jasenovac i Stara Gradiška ukupno je stradalo 59.188 ljudi. Na dnu svake stranice ovog popisa masnim je slovima otisnuta napomena da spisak nije potpun. Kopiju, odnosno reprint tog kompjuterskog ispisa objavio je Bošnjački institut 1998. (*Jasenovac: žrtve rata prema podacima Statističkog zavoda Jugoslavije*) – vidi: Davor Kovačić, „Jasenovac – žrtve rata prema podacima Statističkog zavoda Jugoslavije”, prikaz knjige, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, Zagreb, 2000, 219–224. Obrazlažući objavljivanje ovog spiska, Zulfikarpašić 1998. navodi da će ovaj faksimil „poslužiti, prije svega, naučnicima, a onda i novinarima, kao i javnom mnijenju općenito. Uvjereni smo da je o tome potrebno znati što više istine. Mi ne pretendiramo da je ovo apsolutna istina i da je ovo konačni broj žrtava, ali mi ćemo kasnije nuditi i nove argumente, jer već ima onih koji sumnjaju u ove nalaze i govore da je to nemoguće... Mi smo jedna naučna ustanova koja ima arhiv sa više hiljada jedinica iz raznih oblasti – rata, politike, korespondencije itd., koje će naučnici da obrade i neke objave. Mi se služimo onim uzusima i onim pravilima kojima se služi čitav svijet... A zbog toga što ozbiljno provjeravamo i čuvamo sve dokumente koji nam se nude, mi smo ohrabрили mnoge ljude da nam dostavljaju dokumentaciju koju posjeduju. Možda u našem takvom odnosu leži i razlog zašto uspijevamo doći do dokumenata do kojih drugi ne mogu.” – prema: N. Ćurak, „Jasenovac na sudu”, *Dani*, br. 80, Sarajevo, 20. juli 1998.

48

Darko Tanasković 1991. ukazuje na to da je bilo „sramno i potpuno neopravdano dugo prećutkivanje pokolja nad Muslimanima u Istočnoj Bosni, jer su ti pokolji stravična činjenica koja je i dokumentarno neoborivo potvrđena i dokazana... Godinama se tako stvarao i sticao utisak, i to od osnovne škole pa nadalje, da Muslimani u stvari aktivno gotovo da i nisu sudelovali u Drugom svjetskom ratu. Ni kao žrtve, ni kao partizani-osloboditelji, a da su donekle participirali samo u zlodielima Nezavisne Države Hrvatske” – prema: D. Tanasković, *U dijalogu sa islamom*, Beograd, 1992, 106. Međutim, već 1994. on piše da su „mnogi muslimani na ovaj ili onaj način učestvovali u uništavanju Srba, Jevreja, Cigana i komunista” – prema: D. Tanasković, *Islam i mi*, Beograd, 2000, 158. Neki srpski historičari, poput Vase Kazimirovića, daju slične ocjene: „U brojnim zločinima nad Srbima u BiH, čak i u većini njih, učestvovali su i muslimani... U mnogo slučajeva oni su bili ne samo izvršioци zločina nego i njihovi inicijatori... U opštoj hajci na Srbe učestvovalo je i muslimansko sveštenstvo, koje se, najvećim delom, od prvog časa stavilo u službu ustaškoj vlasti.” – prema: V. Kazimirović, *Srbi i Jugoslavija 1914–1945*, III, Kragujevac – Beograd, 1995, 814.

o kažnjavanju zločina protiv čovječnosti po kojima nema zastarjelosti krivičnog gonjenja za takva djela.⁴⁹ Kama je, prema Dobrici Ćosiću, bila „glavno oružje te bradate vojske pod šubarama”. Njihovi zločini se relativiziraju, uz nastojanje da se sve što je vezano za četnike smjesti u određene ideološke okvire.⁵⁰ Zulfikarpašić još 1990. postavlja pitanje: „Tko može reći da su četnici bili oslobođioci? Pa oni su provodili sistematska klanja u istočnoj Bosni i Hercegovini.”⁵¹

Bošnjaci 1941. nisu imali jedinstveno političko vodstvo, nikakve predratne borbene strukture, ništa nalik na javna i tajna društva „za slobodu i spas otadžbine” i „oslobodilačke pokrete” na srpskoj i hrvatskoj strani, a čekala ih je borba, puna iskušenja, za biološki opstanak. Mnoga pitanja vezana za rat (1941–1945), mimo poratnih ideoloških premisa i „zvaničnih istina”, ostala su nedovoljno istražena. Bošnjaci su u „vrlo složenom oslobodilačkom i građanskom ratu” bili žrtve i NDH i četnika. Najveći dio bošnjačkog stanovništva, koji nije bio aktivan na strani NOP-a, teško proživljavajući rat, dočekao je 1945. kao godinu oslobođenja. Brojne stranice iz historije Bošnjaka u tom ratu iziskuju slojevitiji, objektivniji, deideologizirani pristup. Primarni problem malobrojnih bošnjačkih historičara u socijalističkom periodu bio je tradicionalizam iskazivan u odsustvu višeg stepena profesionalne, ali i nacionalne odgovornosti, u izbjegavanju proučavanja „zatamnjenih” i „vrućih” tema XX stoljeća. Sve dok je historija monopol moćnih, sjećanje je privilegija „oblika protesta neravnopravnih i marginaliziranih” (Todor Kuljić). Svako individualno sjećanje je „jedna tačka gledišta na kolektivno sjećanje”. Sjećanje je život, prenose ga živi ljudi. Zato je u trajnoj evoluciji „otvoreno dijalektici uspomene i zaborava”. Činom usmenog, pisanog ili nekog drugog iznošenja sjećanja nastoji se rekonstruirati i redefinirati kako vlastito iskustvo pojedinaca i svijeta koji ih okružuje tako i njih samih. Historiografija se služi takvim tekstovima kao vrijednim izvorom za istraživanja.⁵²

49

A. Sekulović, „Pravni aspekti eventualne rehabilitacije Draže Mihailovića”, *Republika*, br. 492–493, Beograd, 1–31. januar 2011; S. Milošević, „Istorijski revizionizam i tranzicija: evropski kontekst i lokalne varijacije”, *Reč*, br. 85/31, Beograd, 2015, 177. Zulfikarpašić 1998. govori o dokumentiranju zločina: „Jedini lijek je istina. Zato su potrebni istinski dokumenti... U nauci čovjek ne smije imati obzira ni prema kome, nego samo prema istini. Moja tendencija je bila i ostala da treba da se kazne zločinci, da se oni identificiraju i da se dâ satisfakcija žrtvama.” – vidi: N. Ćurak, „Jasenovac na sudu”, *Dani*, br. 80, Sarajevo, 20. juli 1998.

50

Srpski nacionalizam je često samoviktimizirajući, ustvrđuje s druge strane Jovo Bakić, jer insistira na tome da su Srbi kao nacija „bili uvek žrtve, dok se učešće Srba u činjenju masovnih zločina, po pravilu, relativizuje ili negira. Tako, masovni zločini četnika tokom Drugog svetskog rata u istočnoj Bosni i u Sandžaku smatraju se tek osvetom za ustaška zlodjela.” – prema: J. Bakić, „Rat etnosećanja”, *Politika*, Beograd, 28. august 2012.

51

M. Galić, *Politika u emigraciji*, Zagreb, 1990, 83–84.

Izbori pred kojima su se 1941. nalazili Bošnjaci bili su suženi. Jugoslavensku državu, koja je neslavno kapitulirala, piše Dušan Lukač, Bošnjaci i Hrvati nisu smatrali svojom, „ona je smatrana srpskom državom, i nije se pojavljivala ni najmanja potreba da se čini žrtva za njeno oživljavanje. Došla je nova država, kao i uvijek zajedno sa nekom vojskom – ovoga puta sa silama fašizma, koja je svim mogućim kanalima i sredstvima najavljivala bolje uslove života ranije nacionalno ugnjetenih Hrvata i Muslimana. Prirodno je da je u ovakvim uslovima jedan dio stanovništva povjerovao obećanjima i počeo gajiti iluzije u ‘svoju’ državu i, analogno tome, da je morao proći jedan period u kome će sazreti razočarenje u tu novu državu. Nešto sporijem sazrijevanju ovog razočarenja doprinosila je djelimična sigurnost znatnog dijela ovog stanovništva. Poznato je da je dio građanstva koje nije sarađivalo sa NOP-om protiv snaga fašizma bio relativno bezbjedan, svakako u odnosu na uslove okupacije i rata. Bilo kakvo, i najminimalnije angažovanje protiv NDH i sila fašizma povlačilo je za sobom smrtnu opasnost za pojedince i za cijele porodice”.⁵³ Za nastanak NDH Bošnjaci nisu bili odgovorni niti su pitani. Najveći dio njih do tada nije ni znao za ustaše. Značajnu ulogu kod njihovog opredjeljivanja – za ili protiv okupatora i novih vlasti – imao je i međunarodni faktor, a posebno ratna neutralnost Turske.⁵⁴ Dio vodećih ličnosti iz predratne Jugoslavenske muslimanske organizacije (JMO) prihvatio je, u načelu, ovu državu, misleći da se u njoj neće ponoviti netrpeljivost prema Bošnjacima, koja se na razne načine iskazivala u predratnoj Jugoslaviji. Društveni angažman tih političara i ulemanskih prvaka više je proizlazio iz moranja i tegobnosti vremena nego iz slobodnog izbora (E. Karić). Antiustaško i antinjemacko raspoloženje

52

Upor. S. Grgić, „Autobiografije i memoari u hrvatskoj povijesnoj znanosti“, *Historijski zbornik*, br. 1, Zagreb, 2016, 190; P. Nora, „Između sjećanja i povijesti“, *Diskrepancija*, br. 12, Zagreb, 2007, 137. U domenu kolektivnog pamćenja postoji mnoštvo paralelnih sjećanja koja se bore za društveni utjecaj. Proces pamćenja je uvijek smješten u specifičan argumentativni kontekst. Pamtili, smatra Jovan Byford, ne znači samo predstaviti nešto već i implicitno se suprotstavljati konkurentskim predstavama koje koegzistiraju u javnom domenu. – opšir. J. Byford, *Potiskivanje i poricanje antisemitizma: sećanje na vladiku Nikolaja Velimirovića u savremenoj srpskoj kulturi*, Beograd, 2005.

53

Cit. prema: D. Lukač, „Garancija nacionalne ravnopravnosti preduslov uspjeha ustanka u Bosni i Hercegovini 1941. godine“, u: 1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1973, 260. U svom drugom tekstu D. Lukač također ukazuje na to da bošnjačko i hrvatsko stanovništvo nije vjerovalo ponudama i obećanjima ustaša, smatrajući da je najsvrsishodnije u tim prilikama ostati u stanju iščekivanja: „Kad je počeo ustanak u kome se pod vodstvom komunista našlo srpsko seljaštvo kao osnovna snaga, koja je i ranije bila glavni oslonac režimu stare Jugoslavije, Muslimani i Hrvati razumljivo nisu imali dovoljno elemenata za brzo opredjeljivanje.“ – cit. prema: D. Lukač, „Neke posebnosti djelovanja komunista u ustanku u Bosanskoj krajini“, *Istorijski zbornik*, br. 2, Banja Luka, 1981, 137, 141.

54

Činjenica je da su Muslimani, piše Zdravko Antonić, „imali loše iskustvo sa režimima bivše Jugoslavije, ali je isto tako činjenica da je najveći broj Muslimana dočekaao okupaciju kao još lošije rješenje za svoju budućnost. Budući da iz toga nisu vidjeli neki konkretniji izlaz, oni se prema okupatoru, bar u prvo vrijeme, odnose dosta lojalno i pokorno“, opšir. Z. Antonić, *Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941*, Beograd, 1973, 52.

iskazivali su, s druge strane, mnogi Bošnjaci – ranije pristalice Samostalne demokratske stranke.⁵⁵

Ustaške koncepcije o mjestu i ulozi Bosne i Hercegovine u stvaranju NDH bila je od početka ozbiljno poljuljana. Tome su, pored očitih natega koje su obilježavale tumačenje razvoja BiH, „duše i srca Hrvatske”, kao isključivo hrvatske zemlje, posebno doprinijela dva konkretna momenta: krvava praksa koja je obilježila ustašku politiku prema Srbima i apsurdnost dokazivanja hrvatstva Bošnjaka.⁵⁶ Ustaška publicistika se suprotstavljala mišljenjima o postojanju „muslimanskog pitanja”. „Ne, mi nemamo muslimansko pitanje”, govorio je sam Ante Pavelić, „države koje imaju kolonije, imaju muslimansko pitanje”.⁵⁷ Upornost u ponavljanju propagandnih poruka: „Muslimani Hrvati nisu samo dio hrvatskog naroda, oni su jedinstvena sastavna srčika hrvatskog naroda. Bosna nije pripojena Hrvatskoj, nego je Bosna Hrvatska, središte i težište hrvatskog naroda i Nezavisne Države Hrvatske” trebala je uvjeriti bošnjačku javnost u, navodno, iskrene namjere ustaškog režima. On je poduzimao brojne mjere s ciljem kroatizacije Bosne i Hercegovine.⁵⁸ Ustaški režim je bio kopija svojih naci-fašističkih uzora. Njegova propaganda bila je odblesak Gebelsove i Musolinijeve propagande, mada lišena njihove hipnotične moći.⁵⁹ Politika je oduvijek „povlašćeno područje laži”. U najširim bošnjačkim slojevima ustaški režim nije mogao osigurati podršku. Na propagandu o Bošnja-

55

H. Matković, „Bosansko-hercegovački muslimani u programu ustaške emigracije i politici Nezavisne Države Hrvatske”, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, Zagreb, 2006, 1033.

56

F. Jelić-Butić, „Bosna i Hercegovina u koncepcijama stvaranja Nezavisne Države Hrvatske”, u: 1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine, 49.

57

Za njega su Bošnjaci „krv naše krvi, oni su cviet naše hrvatske narodnosti”. – N. Kisić Kolanović, „Islamska varijanta” u morfologiji kulture NDH 1941.–1945.”, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, Zagreb, 2007, 67–68.

58

H. Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, Zagreb, 2002, 133. Zulfikarpašić 1960. piše da ustaše nisu branile „Zagreb na Drini, jer preko Drine su se nalazili njihovi saveznici Hitlerovci i kasnije i četnici koji su nesmetano prelazili u Bosnu, jer nikad im to ustaše nisu ni htjele ni mogle spriječiti. Ustaše su prolijele potoke nedužne krvi po našoj nesretnoj Bosni. Prvo srpske i židovske, pa onda muslimanske. Dok su naša naselja klana od podivljalih četničkih rulja, pod komandom raznih Dangića, Jevđevića i Đujića, dotle su ustaše svoje 'viteštvo' pokazivali po koncentracijskim logorima... Nijedno muslimansko naselje nije od ustaša vojnički branjeno i to je omogućilo da četnici pokolju skoro jednu petinu našeg naroda. Četnici koje su ustaše svojim nedjelima i stvorili. Da ne bi raznih legija i milicija, koje su stvorili sami muslimani i koje su sa slabim naoružanjem branile muslimanska sela i gradove, ne bi nas, po ustašama, ostalo ni za sjemena. U svom očaju neki su muslimani išli u Handžar diviziju da bi došli do oružja i mogli tako da brane svoje ugrožene obitelji i opstanak.” – prema: M. Imamović, *Bošnjaci u emigraciji: monografija Bosanskih pogleda 1955–1967*, Sarajevo, 1996, 191.

59

M. Pelesić, „Prilog istraživanjima propagande i kulturne politike Nezavisne Države Hrvatske u Bosni i Hercegovini u Drugom svjetskom ratu”, *Prilozi*, br. 32, Sarajevo, 2003, 238.

cima kao, navodno, rasno najčistijem dijelu hrvatskog naroda lijepili su se među Bošnjacima „uglavnom razni deklasirani elementi”.⁶⁰ Radilo se o najtanjem sloju seoskog i gradskog stanovništva, i to prvenstveno o onima „sa dna”, koje su čak i pojedini visoki činovnici NDH i oficiri domobranstva identificirali kao poznate pljačkaše, robijaše i siledžije.⁶¹ Ni otvaranje džamije u Zagrebu u augustu 1944. nije bio snažniji argument za rast simpatija Bošnjaka prema NDH.⁶²

Na političku scenu je 1941. stupio društveni ološ „onaj odozgo i onaj odozdo, parazit i nasilnik bez ikakvih skrupula, koji je odjednom postao neograničeni gospodar života svojih sugrađana.”⁶³ Uglješa Danilović piše da su se ozbiljni ljudi, koji su držali do svog dostojanstva, počeli otvoreno distancirati od ustaške politike. Nisu se prihvatili odgovornih funkcija u novom režimu, pa je izbor padao na one koji su inače „uživali lošu reputaciju”. Bilo je i primjera da su se i „poštene ljudi prihvatili tih dužnosti s namjerom ili iluzijom da će spriječiti zločine kriminalnih elemenata”.⁶⁴ Javno nezadovoljstvo sa zavođenjem ustaške vlasti u BiH došlo je do izražaja i u zajedničkoj rezoluciji grupe predratnih bošnjačkih i srpskih političara upućenoj njemačkim vlastima. Ustaške vlasti su hitro reagirale na pojavu ove rezolucije, pohapsivši njene srpske potpisnike, dok je bošnjačkim „strogo zapriječeno da

60

ABC *Muslimana*, priredili A. Purivatra i M. Hadžijahić, Sarajevo, 1990, 35.

61

P. Morača, *Jugoslavija 1941.*, Beograd, 1971, 54–55. Gruhonjić, kotarski predstojnik u Vlasenici, analizirajući razloge izbijanja srpskog ustanka u tom kraju, početkom augusta 1941. izvještavao je vlasti u Sarajevu: „Prije svega, optužujem ovdašnje ustaše, a naročito bivšeg logornika inače običnog sarajevskog ciganina i zločinca Mušana Mutevelića, koji su ubijanjem, prebijanjem, pljačkanjem, silovanjem žena i na druge načine otjerali Srbe u šume i prisilili ih u očaju da se prihvate za pušku. Oni su radili takva nedjela, da se svaki pošten čovjek morao zgražati. Među ustašama je bilo, a i danas ima mnogo dojučerašnjih ubica i robijaša, i ti su ljudi čuda činili.” – prema: *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom IV, knj. 1, Beograd 1951, 554–555. Zulfikarpašić će, pored ustaše Mutevelića, spomenuti još i neke druge: Karahmeta u Ustipraču i Gogaliju u Foči. – prema: *Bosanski pogledi 1960–1967*, London, 1984, 233.

62

Zulfikarpašić piše kako se, kada se Meštrovićev Umjetnički paviljon počeo preuređivati u džamiju, u BiH govorilo da će to koštati „100.000 kurbana muslimana u novoj hrvatskoj državi”. Izgradnja ove „Poglavnikove džamije” finansirana je iz „sumnjivih sredstava”. Za njeno održavanje bile su određene dvije, protupravno konfiskovane jevrejske zgrade u Zagrebu. To nije odgovaralo običajima muslimana, njihovim željama niti propisima islama. Vakufska direkcija u Sarajevu izbjegla je da preuzme jevrejske zgrade, kao i džamiju u vlasništvo, odbijajući da o tome raspravlja na svojim sjednicama. – prema: *Bosanski pogledi 1960–1967*, 32, 77. S druge strane, piše M. Ekmečić, pozivajući se na bilješke Mustafa Mulalića, i Draža Mihailović je tada po Bosni svraćao „na poziv, u muslimanske džamije (istakao S. B.), izuvao se i posle molitve vernicima držao govor.” – prema: M. Ekmečić, *Dugo kretanje*, 492.

63

R. Čolaković, „O društveno-političkim prilikama u istočnoj Bosni uoči izbijanja ustanka 1941.”, u: *Istočna Bosna u NOB-u*, knj. I, Beograd, 1971, 17–18.

64

U. Danilović, *Sjećanja*, knj. III, Beograd, 1987, 33.

odustanu od takvih protivhrvatskih i protivustaških ideja”.⁶⁵ Nije bilo malo slučajeva da su u Sarajevu i drugim mjestima Bošnjaci i Hrvati primali i skrivali od progona pojedince, pa i čitave porodice Srba i Jevreja, rizikujući pritom da i sami postanu žrtve progona.⁶⁶ Ugledni je i utjecajni Uzeir-aga Hadžihasanović, sarajevski trgovac, na pitanja nekih Bošnjaka treba li preuzimati jevrejske radnje u Sarajevu odgovarao: „Kada je poplava, đubre pliva po površini.”⁶⁷

Svi Bošnjaci nisu od 1941. do 1945, kao ni pripadnici drugih naroda, imali jedinstveno političko mišljenje, pa se i ne može govoriti o političkom držanju Bošnjaka kao cjeline tokom Drugog svjetskog rata. Svaki fenomen u političkom životu Bošnjaka u tom periodu treba posebno ispitivati, ocjenjujući njegove društveno-političke i historijske dimenzije.⁶⁸ Brzi razvoj događaja 1941. godine, nepovjerenje i nesigurnost u konačne namjere ustaša i njihove ciljeve ostavljali su teške dojmove u svijesti zatečenog i zbunjenog bošnjačkog naroda. Stalno isticanje propagandne mašinerije o jedinstvu i slozi muslimana i katolika kao „jedinstvenog hrvatskog naroda” nije u praksi doživljavalo potvrdu. Distinkcija u tretmanu muslimana i katolika očitovala se i u ponašanju vrhova nove vlasti, kadrovskim kombinacijama i forsiranju katolika. U oružanim formacijama Hrvatskog domobranstva i ustaške vojnice rijetki su bili Bošnjaci s višim činovima ili na višim komandnim pozicijama.⁶⁹ Zanemarivanje prava Bošnjaka i tamo gdje su bili većina rezultiralo je

65

R. Hurem, „Pokušaj nekih građanskih muslimanskih političara da Bosnu i Hercegovinu izdvoje iz okvira Nezavisne Države Hrvatske”, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, god. XVI, Sarajevo, 1965, 198; M. Bojić, *Historija Bosne i Bošnjaka (VII–XX vijek)*, Sarajevo, 2001, 188.

66

M. Hamović piše da su intervencije Bošnjaka i Hrvata u Sarajevu za Srbe i Jevreje u „prvim danima nakon uspostavljanja NDH bile (su) brojne, mada ne raspoložemo podacima koliko su bile uspješne. Da su intervencije bile učestale, registrovale su i novine, navodeći da građani, a i građanke, dolaze kod predsjednika sarajevskog sreza i zauzimaju se za Srbe i Jevreje. Te su intervencije bile raznovrsne i odnosile su se, pored ostalog, na pokušaje da se neki Jevreji i Srbi izbave iz zatvora i oslobode od deportovanja u koncentracione logore, kao i da im se vrati imovina, a posebno radio-aparati. Uskoro su sve intervencije zabranjene, a oni koji bi se i dalje time bavili obaviješteni su putem novina da će i nad njima biti primijenjena ista kazna od koje žele da nekoga izbave.” – prema: M. Hamović, *Izbjeglišтво u Bosni i Hercegovini 1941–1945*, Beograd, 1994, 47–48.

67

Hadži Sulejman-aga Muhasilović, trgovac starim željezom i drugim metalima, tri dana je u aprilu 1941. držao zatvorenu radnju da „tkogod od njegovih radnika ne bi kupio bakar koji su skidali sankiloti sa novog jevrejskog hrama, kad su ušli u Sarajevo Nijemci, a hram je bio oštećen od bombardiranja, a još više od rulje koja ga je pljačkala.” – cit. prema: A. Nametak, *Sarajevski nekrologij*, Zürich, 1994, 13; također vidi: E. Tauber, *Kad su komšije bili ljudi*, Sarajevo, 2008.

68

R. Hurem, „Pokušaj nekih građanskih muslimanskih političara da Bosnu i Hercegovinu izdvoje iz okvira Nezavisne Države Hrvatske”, 192; opšir. S. Bandžović, *Bošnjaci i antifašizam: ratni realizam i odjek rezolucija građanske hrabrosti (1941.)*, Sarajevo, 2010.

69

E. Redžić, *Pogledi iz antiistorije*, Sarajevo, 2001, 188. Luka Mičeta navodi da je, bez obzira na sve čemu je srpski narod

otvorenim protestima i prigovorima. Sem toga, među njima se javljao i bunt što su ustaše neprestano nastojale što više probuditi jaz između Bošnjaka i Srba. Zato je raslo neraspoloženje Bošnjaka prema ustaškom režimu. Oni se, prema italijanskim izvorima, „podjednako plaše i hrvatskog šovinizma i srpskog nacionalizma, zbog čega im i treba zaštita moćnog režima”. Od septembra 1941. isticana je želja da se, ukoliko ustaše ne promijene svoju politiku, Bošnjaci stave pod njemačku zaštitu i upravu.⁷⁰

Ustaška politika progona Srba eskalirala je u ljeto 1941. godine. Ustaše su svjesno nastojale uplesti Bošnjake u svoje antisrpsko nasilje. Odziv Bošnjaka za učešće u ustaškim strukturama vlasti nije bio, po ustašama, zadovoljavajući.⁷¹ Eskalaciji međunacionalnih sukoba ustaše su doprinosile učestvujući u progonima Srba, noseći u akcijama fesove i koristeći bošnjačka imena kako bi mržnja i osveta Srba bila okrenuta prevashodno prema Bošnjacima, kako bi ih prikazali odgovornim za ustaške zločine, a ti događaji predstavili kao „međusobno razračunavanje između muslimana i pravoslavaca”.⁷² Iz sarajevskih radionica je, prema narudžbi Bjelovarske pukovnije, bilo urađeno 5.000 komada fesova.⁷³ Ustaše su često nosile i

bio izložen u NDH, bilo i Srba u ustaškoj vojsci i vladi: „Časnici Oružanih snaga NDH general Fedor Dragojlov (načelnik Operativnog odjela Glavnog stožera) i general Đuro Grujić (glavar Glavnog stožera) (koji) su bili jedni od glavnih osoba u organiziranju i ustrojavanju Ministarstva domobranstva, što je zapravo Ministarstvo obrane; vojnik Vladimir Graovac, zapovjednik 5. bombarderske skupine Hrvatske zrakoplovne legije na Istočnom frontu gdje je i poginuo 1942; dr Savo Besarović, zastupnik u Saboru NDH te ministar u vladi NDH; Uroš Doder, zastupnik u Saboru NDH.” – prema: L. Mičeta, „Vane Ivanović – post skriptum jednog Jugoslavena”, feljton, *Politika*, Beograd, 30. novembar 2010.

70

Emily Greble, autorica knjige *Sarajevo 1941–1945: Muslims, Christians, and Jews in Hitler's Europe (Sarajevo 1941–1945: muslimani, kršćani i Jevreji u Hitlerovoj Evropi)*, tvrdi kako su „mnoge muslimanske vođe savez s Nijemcima vidjele kao najbolji način otpora sekularizaciji i potčinjavanju islama ustaškom režimu, najbolji način zaštite muslimanskih žrtava od četničkog terora i najbolji način zaštite islama pred nadirućim komunističkim snagama.” – prema: *Slobodna Bosna*, Sarajevo, 13. januar 2011, 63.

71

Zulfikarpašić ističe da su ustaše činile sve da „angažiraju muslimane na svojoj strani, ali uzalud. Čak su se i neki hrvatski nacionalisti među muslimanima distancirali kad su vidjeli kako se proljeva krv. Jedna studentska organizacija išla je Paveliću protestirati. Primio ju je Artuković riječima: ‘Što svi radite u Zagrebu, što ne koljete Srbe?’ Na to ustane sin starog reis-ul-uleme Halid Čaušević, koji je stvarno bio hrvatski nacionalist, i kaže: ‘Mi muslimani nismo za to da koljemo Srbe, to su naše komšije.’ Artuković ih je izbacio, a Halida Čauševića kasnije su sudili partizani iako je agitirao protiv suradnje s ustaškim režimom.” Teufik Velagić, pripadnik organizacije Mladi Muslimani, ukazuje da ni „vjerske, ni svjetovne organizacije muslimana, ni elita, ni ‘mase’, nisu pristajale uz ustaše. Oni koji su pristupili ustaškoj vlasti, kao Osman i Džafer Kulenović, nisu imali mandat muslimanskog naroda. Ali, sva ta opredjeljivanja treba gledati u okviru vremena i uslova koji su tada postojali. Išli su valovi bez milosti, malo je tko mogao biti u zavjertini. Možda su iznimke bili Sarajevo i Mostar, jer se tamo vlasti u toku okupacije nisu smjenjivale, a svi drugi gradovi mijenjali su vlast po nekoliko puta. da je ustaška vlast bila koliko-toliko normalna i pravedna, bilo bi manje žrtava i manje osveta.” – cit. prema: M. Galić, *Politika u emigraciji*, 82, 179.

72

M. Hadžijahić, *Posebnost Bosne i Hercegovine i stradanja Muslimana*, Sarajevo, 1991, 52–53.

73

Upor. H. Kamberović, „Muslimani i NDH”, *Preporod*, br. 22/509, Sarajevo, 15. novembar 1991. U proglasu Pokrajinskog

fesove „vršeći razna zlodjela, kojom su se prilikom nazivali međusobno i muslimanskim imenima”. Ustaše iz Ljubuškog i Širokog Brijega su se u istočnoj Hercegovini oslovljavali muslimanskim imenima.⁷⁴ Iz Sarajeva je u Višegrad bila upućena jedna četa domobrana „sastavljena pretežno od Hrvata koji su na glavi nosili fesove”.⁷⁵ Ustaše iz zapadne Hercegovine, s fesovima na glavi, stigle su i u općine Goražde, Pothranjen i druga mjesta u jugoistočnoj Bosni.⁷⁶ Nazif Alić iz Rogatice pisao je u ljeto 1941. da je vidio vojnike koji su izlazili iz vagona da su „imali vojničko odijelo sivomaslinasto i na glavama su imali fesove, nisu dobro znali govoriti srpskohrvatski, bili su neki Zagorci”.⁷⁷ Za nekoliko mjeseci vlasti u fočanskom srezu, od oko 38.000 Bošnjaka, „ustaški režim nije uspio mobilizirati više od dvanaest ljudi u ustaše. To zbog toga, što se je operiralo sa protusrbskim parolama. I to su bili uglavnom odbačeni elementi i proleterijat, koji nikako nije mogao predstavljati muslimane.”⁷⁸

komiteta KPJ narodima BiH u augustu 1941. Bošnjaci se upozoravaju da ne nasjedaju na politiku ustaša koji su stavljali „fesove na glavu, pa onda išli po srpskim selima i ubijali mrcvarili srpske seljake, žene i djecu, da bi protivu vas okrenuli opravdanu, osvetu srpskih seljaka.” – prema: Z. Antonić, „Napori KPJ na sprovođenju politike bratstva i jedinstva u istočnoj i centralnoj Bosni 1941. godine”, *Prilozi*, br. 5, Sarajevo, 1969, 71, nap. 30.

74

N. Bajić, „Komunistička partija Jugoslavije u Hercegovini u ustanku 1941. godine”, *Prilozi*, br. 2, Sarajevo, 1966, 210; I. Banac, „Hrvati i Bošnjaci”, *Behar*, br. 32–33, Zagreb, 1997. Hafiz Abdulah-ef. Budimlija ističe da su ustaše i u Srijemu nosile fesove u progonima Srba: „Ustaše nataknu fesove i hajde drž' ga Mujo, drž' ga Haso. I sve je to u kolonama išlo preko Rače kroz Bijeljnu za Srbiju, protjerani. Kad su došli na Raču dočekali su ih Muslimani u šajkačama, odnosno onim hrvatskim kapama, nije u fesovima. I sad oni se čude, nama pričaju u Bijeljini. I mi ih svraćamo da se osvježe, da se umiju, da popiju kahvu, da jedu ako su gladni. Pa kažu: šta ste vi? Muslimani. Pa kažu nas tamo Muslimani izgone, a na Rači nas Hrvati lijepo dočekali. A to je obratno. I mi njima kazujemo šta je, kako je.” – prema: „Kazivanje hafiza Abdulaha-ef. Budimlije o Bijeljinskoj rezoluciji”, Arhiv Tuzlanskog kantona, Fond memoarske građe, 3.

75

I. Kljun, *Višegrad – hronika genocida nad Bošnjacima*, Zenica, 1996, 69. Zulfikarpašić piše 1962. u Bosanskim pogledima: „Ustaška vlast je postavljena do Drine odmah u aprilu 1941. godine. Stvoreni su ustaški logori i logornici, oružničke postaje itd. Ti krajevi su bili izloženi ustaškom teroru jednako kao i ostali. Srpsko-pravoslavne crkve su bile zapečaćene, svećenici i prvaci pohapšeni, srpsko ime zabranjeno i počela su klanja. Francetić i njemu slični pravili su 'izlete' u Foču, Rogaticu, Vlasenicu i Višegrad, odvodili i ubijali nedužne ljude. Lov na Srbe bio je u jeku i groznica straha uhvatila je ove krajeve. Muslimane je ovo zaprepastilo, a Srbe obezglavilo i istravilo... Držanje muslimana u to vrijeme je dobro poznato. U ogromnoj većini oni su osudili ustaška nedjela (šest javnih protesta, rezolucija...) Muslimanski prvaci i ilmija su utjecali na mase da ne idu u ustaše i da im uskrate pomoć, što im je uglavnom uspjelo. U Zagrebu u Pavelićevoj vladi su sjedili Kulenović i Suljak, a u Sarajevu s popom Bralom i Hakija Hadžić. Nisu imali toliko odgovorne koliko kompromitujuće dužnosti. Ova činjenica, pored proračunatog oblačenja fesova ustašama katolicima, te stara mržnja na muslimane, koja je vladala u nekim šovinističkim krugovima Srba, omogućila je da četničko vodstvo, štabovi, komandant i 'vojvode', sastavljeni od šovinstata zatrovanih vjerskom mržnjom, povedu srpske mase u klanje 'Turaka.'”

76

K. Čeljo, „Muslimanske milicije u BiH 1941–1945”, *Glasnik*, Rijaset IZ u BiH, br. 11–12, Sarajevo, 2007, 1136.

77

N. Alić, *Svjedočenja i sjećanja o pokoljima Muslimana od strane četnika u okolini Rogatice*, rukopis, BZK „Preporod”, Sarajevo; upor. S. Bandžović, „Prilog proučavanju četničkog genocida nad Muslimanima u istočnoj Bosni”, *Istorijski zbornik*, br. 10, Banja Luka, 1989, 157–175.

78

Prema: S. Jaskić, *Srbokomunistički zločin nad Bosnom*, reprint izdanje, Tuzla, 2003, 59–60. Jaskić citira Zulfikarpašića:

Prvi progoni Srba izvršeni su u selima Čelebići, Ustikolina, Miljevina, Dragočava i u Foči.⁷⁹

Mnogobrojni su primjeri bošnjačke solidarnosti sa progonjenim Srbima.⁸⁰ Sead-beg Kulović, tuzlanski gradonačelnik, koji je zagovarao autonomiju BiH i ustaški režim smatrao „privremenim i vještačkim”, po navodima nekoliko srpskih građanskih porodica, pomagao je Srbima i štitio ih od ustaša „ne samo u Tuzli nego i u nekim manjim mjestima istočne Bosne”.⁸¹ Nakon stradanja grupe ustaša na Ozrenu krajem augusta 1941. ustaše su u Tuzlu pozvale Vječeslava Montanija, kotarskog predstojnika iz Brčkog, koji se već bio proćuo zbog brutalnih progona Jevreja i Srba, da sa svojim ustašama pomogne u izvršenju odmazde nad srpskim stanovništvom u gradu. Namjera je bila da se kvart Srpska varoš razori, a stanovništvo pobije ili internira. Ugledni tuzlanski Bošnjaci su, saznajući za ove namjere, organizirali konferenciju kako bi spriječili planirani zločin. Održana je u prostorijama zanatlijskog

„U Foči je ustašama prišla jedna mala grupa, to su bile pijanice, beskućnici, koji su obukli ustašku uniformu. Bila je to najgora fukara... Smatrao sam da mi muslimani treba javno da protestiramo i onemogućimo tu grupu ustaša i to hapšenje. To je bilo moje mišljenje i tada sam razgovarao s vrlo uglednim ljudima, kao što su bili Ahmet Trhulj, Muhamed-beg Avdagić i drugi, pa su oni protestirali protiv tih nedjela.” Četnici su kasnije, nakon zauzimanja Foče, napravili pravi masakr. Zulfikarpašić 1957. u svom poznatom zapisu *Put za Foču* ističe: „Eto za šest mjeseci našlo se među muslimanima dvanaest ljudi, koji su prihvatili poziv da sarađuju sa ustaškim vlastima, a za osam sati su skoro svi Srbi postali četnici i počeli da kolju sve od reda, ne birajući i ne praveći razliku ko je kriv, a ko nije. I nije se našlo ni dvanaest od šesnaest hiljada Srba da uzme u zaštitu bar jednog muslimana ili njegovu obitelj i imovinu od osam hiljada poklanih muslimana u fočanskom srezu. To je ljaga koju niko neće moći izbrisati sa lica mojih srpskih sugrađana.” – prema: M. Đilas, N. Gaće, *Bošnjak Adil Zulfikarpašić, 70–74*. Zulfikarpašić je kasnije o tome govorio: „Ali problem naše generacije i našeg naroda nije da ispitivajući ove događaje i sami padnemo pod psihozu zločina i osvete, da se otrujemo i postanemo nesposobni da pošteno uvidimo sve događaje i, što je najvažnije, iz njih naučimo i učinimo sve, da se oni nikad više ne ponove, da tražimo puteve izmirenja i zajedničkog života, jer bez toga nam nema mira ni opstanka u našoj dragoj, ali nesretnoj domovini.” – vidi: M. Slezović, „Odgovor Vladimiru P.”, <https://www.danas.rs/dijalog/licni-stavovi/odgovor-vladimiru-p/>.

79

Alija Gogalija, ustaški logornik, od 22 uhapšena Srbina u Ustikolini, „uz bogatu naplatu od rodbine i prijatelja, oslobodio je 12 zatvorenika, a deset je upućeno u zatvor gdje su ubijeni”. U Miljevini je uhapšeno 15 seljaka, od kojih su četiri ubijena u zatvoru, „a ostale je oslobodio Gogalija uz naplatu”. U Foči je uhapšeno 15 Srba, koji su potom upućeni u logor u Gospiću, gdje su ubijeni. Do početka decembra 1941. ustaše su u Foči i okolini ubile 69 Srba, šest Bošnjaka i četiri Hrvata, a italijanska vojska pet Srba i dva Bošnjaka. – nav. prema, M. Kafedžić, „Dokle i zašto!”, u: *Sjećanja, opomene i poruke*, Sarajevo, 2012, 151–152. Rodoljub Čolaković piše da ustaše „u istočnoj Bosni nisu imale onakav uticaj kao, na primjer, u zapadnoj Hercegovini (Široki Brijeg, Čapljina, Ljubuški) ili u srednjoj Bosni i Bosanskoj krajini (Travnik, Bugojno, Kupres, Livno). Stoga u istočnoj Bosni nije bilo neposredno poslije okupacije toliko masovnih zločina kao u spomenutim srezovima, i po pravilu su ih vršile ustaše koje su slate iz Sarajeva u pojedina mjesta (Vlasenica, Brčko i drugdje).” – cit. prema: R. Čolaković, „O društveno-političkim prilikama u istočnoj Bosni uoči izbijanja ustanka 1941.”, 21.

80

O. Marasović, „Narodnooslobodilački pokret u gradu i prvoj godini ustanka”, u: *Sarajevo u revoluciji*, knj. 2, Sarajevo, 1977, 488.

81

Dalje se navodi „da je čak lično intervenisao da se iz tuzlanskog zatvora pusti nekoliko desetina zarobljenih partizana”. – prema: D. Sušić, *Parergon: bilješke uz roman o Talu*, Sarajevo, 1980, 213.

udruženja Senat. Nakon ove konferencije trojica uglednih građana, s tuzlanskim muftijom Muhamedom-ef. Kurtom na čelu, posjetila su njemačkog komandanta mjesta Hohbajera i potpukovnika Vista i izložili im protivljenje tuzlanskih Bošnjaka ustaškim namjerama. Shvatajući ozbiljnost situacije, njemačka komanda je pisanim putem zabranila ustašama da poduzimaju bilo kakve mjere odmazde bez njene saglasnosti.⁸² Zbog pokušaja da se utvrdi istina o nestanku više desetaka uhapšenih rogatičkih Srba, Ragib Čaplijić, veliki župan Velike župe Usora i Soli, bio je izložen optužbama ustaša, koje su tražile da se on smijeni kao nepouzdana ličnost na povjerenoj dužnosti.⁸³ Bošnjaci i Hrvati širom Bosanske krajine „štitili su i sakrivali srpske porodice od progona ustaša, često i po cijenu sopstvenih života”. U Hercegovini je bio veliki broj primjera solidarnosti i pomoći „Hrvata i Muslimana ugroženim Srbima, svojim komšijama. Oni su ih obaveštavali o namerama ustaša, krili su ih u svojim kućama, ili se otvoreno suprotstavljali i otimali ih iz ruku ustaša, kada su ih ovi vodili na gubilište”. Grupa Bošnjaka iz sela Mulja, u Gatačkom srezu, koju su ustaše mobilizirale, pobjegla je svojim kućama odbijajući da učestvuje u pogromima Srba. Meho Dželilović, nadničar iz Čapljine, koga su ustaše mobilizirale i dovele do jame kod samostana na Humcu, blizu Ljubuškog, pošto je odbio učestvovati u ubijanju pohapšenih Srba, ubijen je i bačen u jamu.⁸⁴ Kada su ustaše u Bileći uhapsile nekoliko Srba, najugledniji Bošnjaci su se usprotivili ovoj akciji i prisilili ustaše da uhapšene puste. Neki Bošnjaci u Jablanici, odbivši da vrše dužnost žandara, bili su strijeljani. Postoje i mišljenja da su neki bošnjački političari ušli u vladu NDH da bi djelovali u smislu pokušaja obustavljanja ustaških zločina i bezakonja.⁸⁵

Zločini ustaša nad Srbima izazvali su takve srpske ustaničke reakcije koje su pod utjecajem velikosrpske propagande, parola o „Srpskoj Bosni”, „borbi protiv Turaka i Šokaca”, imale i šovinistički karakter.⁸⁶ Revanšističke tendencije pod plaštom hitro istaknutih i revitaliziranih nacionalnih i

82

A. Sarajlić, „Otpor u okupiranoj Tuzli 1941. godine”, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 2, Beograd, 1971, 307; upor. V. Mujbegović, „O prvoj ratnoj godini u okupiranoj Tuzli”, u: *Tuzla u radničkom pokretu i revoluciji*, knj. II, Tuzla, 1984, 259; S. Brkljača, „Neka razmatranja muslimanskog poimanja o dobru i zlu u Bosni i Hercegovini u II svjetskom ratu”, *Dijalog*, br. 1, Sarajevo, 1997, 143–144.

83

E. Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, Sarajevo, 1998, 313.

84

Z. Sulejmanpašić, 13. SS divizija „Handžar”: *istine i laži*, Zagreb, 2000, 36.

85

E. Redžić, *Muslimansko autonomaštvo u 13. SS diviziji*, Sarajevo, 1987, 15.

86

R. Hurem, „Politička orijentacija ustanika u Bosni i Hercegovini 1941. godine i uloga KPJ”, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, god. XXVIII–XXX, Sarajevo, 1979, 259.

atavističkih parola činile su zato krupnu zapreku masovnijem uključivanju bošnjačkog stanovništva u prve tokove srpskog ustaničkog pokreta. Nasilje se javlja kao dio iskustva, društvene i mentalne stvarnosti. Dušan Lukač ustvrđuje da bošnjačke i hrvatske mase, „uvrijeđene progonima i nemilosrdnim izrabljivanjem od strane velikosrpskog režima do rata, pod jakim uplivom okupatorske i ustaške propagande i iznenađene samim ustankom srpskih masa i prijetnjama pojedinih ustaničkih grupa, bile su u ovo vrijeme potpuno van ustaničkog pokreta”.⁸⁷ Stav ustanika o saradnji sa Hrvatima i Bošnjacima bio je u mnogim krajevima takav da nije hrabrio Hrvate i Bošnjake da se i oni pridruže ustanku. Historija je ostala dužna objašnjenja i za one nedužne Bošnjake koji su iz najplemenitijih pobuda krenuli u ustanak 1941. godine, a koji su pobijeni pod shvatanjem da se „Turčinu ne može vjerovati”.⁸⁸ Prvi vidniji rezultati pristupanja Bošnjaka NOP-u (osim pojedinačnih slučajeva) bilo je, iza augusta 1941, stupanje veće grupe Bošnjaka, većinom iz sela Šatorovići, Okruglo i Osovo, u Romanijški partizanski odred. Polovinom oktobra u njemu je formirana prva bošnjačka partizanska jedinica, tzv. Mujina četa, koja je do decembra prerasla u bataljon. Nešto kasnije formirana je slična jedinica u zeničkom kraju.⁸⁹ Bošnjaci komunisti u ustaničkim jedinicama najčešće su morali živjeti i djelovati pod ilegalnim, srpskim imenima.⁹⁰ Više je primjera gdje

87

D. Lukač, „Prilog izučavanju nacionalnog pitanja u BiH”, *Prilozi*, br. 4, Sarajevo, 1968, 457.

88

Atif Purivatra navodi 1991. da „grozomorno nabijanje na kolac Avde Dovadžije, od strane novopečenih četnika, svjedoči i za naše dane u svakom pogledu. A ovaj dramatični događaj ne obradi ni jedno književno djelo.” – prema: „Muslimani su svoji na svome”, *Islamska misao*, br. 146, Sarajevo, februar 1991, 7.

89

Opšir. Č. Kazazović, „Formiranje muslimanskih partizanskih jedinica u istočnoj Bosni”, u: *Istočna Bosna u NOB-u*, knj. II, Beograd, 1971, 188–189.

90

Zulfikarpašić je ukazivao na to da su među prvim partizanima bili veoma zastupljeni i Bošnjaci, ali da je KPJ dala direktivu da oni i Jevreji, a često i Hrvati, moraju „nositi” srpska imena na terenu: „Tako je Hasan Brkić bio Aco, Oskar Danon bio je Jovo, ja sam takođe bio Aco... Izgledalo je tako kao da su čitav komandni kadar i prvi borci u Bosni bili isključivo Srbi! I ja moram da vam kažem da su nas srpski seljaci često pitali: „Šta je s Turcima?! Gdje su oni?! Zašto ih nema u partizanima?! Upravo takvo pitanje meni je na jednom zboru postavio neki srpski gazda, knez tog sela. A sjedimo tu, Lakišić, Avdagić, Čengić, Hamović, Kovačević, Zulfikarpašić... i šutimo! Time se stvarala jedna protumuslimanska atmosfera. Umjesto da je KPJ otvoreno rekla kako smo mi došli da zajedno sa našom braćom Srbima branimo njihova sela, ona je te komunističke kadrove, ali i borce preimenovala! Meni ni do danas nije jasno zašto smo mi bili primorani da krijemo naša prava imena, jer je ta okolnost veoma negativno uticala na srpske mase.” Ubitačna je bila parola, navodi Zulfikarpašić, da su Muslimani morali skrivati svoj identitet, porazna za one koji su bili partizani. Niko od mnogih Muslimana koji su otišli na Romaniju, u Kalinovački odred, nije mogao nositi muslimansko ime. Po njemu, naredbu za takvo postupanje, izdao je Pokrajinski komitet KP za BiH, „Rodoljub Čolaković, Iso Jovanović... Đuro Pucar nije se toga držao, ali on je imao drukčiju, bolju situaciju. A u Hercegovini, istočnoj i srednjoj Bosni Muslimani su nosili srpska imena.” – prema: M. Galić, *Politika u emigraciji*, 83; Zulfikarpašić je bio kritičan i prema stavu nekih partizanskih rukovodilaca prema četnicima: „Politika partizana prema Srbima bila je sljedeća: ako je neko i bio u četnicima, a bio sklon da prijeđe nama, vrata su mu bila otvorena do 1943. godine, dok se nismo

su ustanici u Bosanskoj krajini ispoljavali mržnju i neprijateljsko držanje prema Hrvatima i Bošnjacima, pljačkali i palili bošnjačka sela, ubijali Bošnjake. Ustanici su u više slučajeva odbijali sarađivati s Bošnjacima i Hrvatima. U istočnoj Hercegovini neki predstavnici ustanika radili su na tome da se bunt usmjeri na obračun s Bošnjacima. Ustanici u istočnoj Bosni ispoljavali su slične inicijative. U jesen iste godine oni su tu izvršili zločine nad Bošnjacima. Bilo je i slučajeva ustaničkog terora nad Bošnjacima, u kojem su učestvovali i neki srpski komunisti (primjerice, pokolj u Kulen-Vakufu u septembru 1941). Partizanski rat u BiH počeo je, zapravo, kao srpska pobuna – u kojoj su komunisti sarađivali sa četnicima – protiv ustaškog režima i okupatora.⁹¹

Pojavom četničkog ravnogorskog pokreta Draže Mihailovića na ratnoj sceni, sa preciziranim ciljevima o etnički čistoj, velikoj srpskoj državi, prilike su, posebno po opstanak Bošnjaka, još više usložnjene. U četničkoj zakletvi jasne su dvije osnovne odrednice njihove ideologije: borba za Srbiju („srpski narod”) i izvršenje odmazde. Antihrvatstvo, antimuslimanstvo i antijugoslavenstvo su bili ideologija četništva. Smatralo se da se u ratu moraju udariti „kočiči” oko srpskih zemalja. Na putu ostvarivanja homogene srpske državne zajednice njihovi planovi su predviđali čišćenje Sandžaka i Bosne i Hercegovine od Bošnjaka i Hrvata. U programskim i drugim dokumentima četničkog pokreta Bošnjaci su tretirani kao „nenacionalni element”, „unutrašnji neprijatelj”, „Turci” i slično, a njihovo uništavanje smatrano je za „najsvetiju dužnost”.⁹²

Prema navodima A. Zulfikarpašića, posada domobrana povukla se iz Foče krajem 1941. godine čim su se oko tog grada pojavili četnici.⁹³ Drina je poč-

krvavo potukli... Mi tjeramo četnike, uhvatimo ih, Čolaković (Rodoljub Čolaković – prim. S. B.) im održi govor, pusti ih da idu kućama ili da pridu nama. I to koljače koji dolaze s fronta protiv muslimana. Te propuste vis-a-vis četnika Tempo (Svetozar Vukmanović Tempo – prim. S. B.) je u svojim uspomenama prilično objektivno i istinito ispričao, pa su ga komunisti iz vodstva BiH, začudo i Srbi i muslimani, optužili da je preokrenuo historiju Bosne.” Čolaković je, prema sudu Zulfikarpašića, bio nosilac „favoriziranja srpstva, s kojom su se muslimani, po njemu, trebali identificirati”. Činjenica je da je „bošnjačka inteligencija – naši rukovodeći kadrovi u Bosni i Hercegovini – bila zastupljena u velikom broju i među borbicima, i rukovodećem kadru partijskih organizacija, a da se nisu, iz oportunističkog stava partijske organizacije Bosne i Hercegovine i Rodoljuba Čolakovića, iskazivali kao muslimani ili Bošnjaci, što je opet izazvalo jednu reakciju u srpskim masama da se pitaju gdje su muslimani, zašto ih nema.” – vidi: M. Đilas, N. Gaće, *Bošnjak Adil Zulfikarpašić*, 82, 90.

91

Upor. I. Banac, „Bošnjaci, komunizam i njegovo naslijeđe”, *Godišnjak*, BZK „Preporod”, Sarajevo, 2011, 113; M. Bergholz, *Nasilje kao generativna sila: identitet, nacionalizam i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici*, Sarajevo – Zagreb, 2018, 21–22.

92

R. Pajović, „Pokolj Muslimana u Sandžaku i dijelu istočne Bosne u januaru i februaru 1943. godine”, u: *Neretva-Sutjeska* 1943, Beograd, 1969, 510.

93

„Ovi su onda unišili u grad i napravili opći pokolj žena, djece i staraca, sve muslimana, i ostavili za sobom jedno veliko

etkom decembra izbacivala bošnjačke leševe. Da bi to spriječili, četnici su ubijenima razrezivali trbuhe kako bi tjelesa potonula. U tome su učestvovali većinom mještani i srbijanski četnici, „ali ovih zadnjih je bilo vrlo malo”.⁹⁴ Zulfikarpašić se prisjećao ulaska u rodnu Foču: „Na Miljevini smo naišli na strašnu sliku. Kod jednog potoka, preko kojega smo morali projahati, stajala je hrpa poklanih žena, staraca i djece. Preko njih je bio pao snijeg. Ispod bijelih nanosa virile su noge, glave, ruke ili ramena. Leševi su bili iznakaženi, otekli. Snijeg koji se topio bio je crvenkast i siv od krvi i truleži. Po tragovima se vidjelo, da grabljivice razvlače leševe. Na više mjesta ležale su odrtine ljudskih tjelesa, sa kojih su ptice jele ljudsko meso. Vonjalo je u zraku, jer je već nekoliko dana sijalo sunce. Nekoliko kuća u dolini bilo je spaljeno. Jašući dalje cestom prema Foči, svugdje smo nailazili na spaljena sela. Daničići i Susješno su bili do temelja spaljeni. Stanovnici koji nisu na vrijeme izbjegli, pobijeni su i poklani. Čitavim putem do Foče nismo sreli ni jednog muslimana ni muslimanke... Preko mosta smo pošli pješice. Još uvijek je most bio krvav. Ispod mosta niz zidine kula, visile su poput stalaktita (u carstvu Nečastivoga) ogromne ledenice krvi. Pod tim strašnim crvenim baldahinom Drina je ljušćala mrtva tijela, kao da ih usplavljuje. Uz obalu ležali su naduti leševi žena, djece i ljudi u građanskim i seljačkim odijelima. Neki mrtvaci su bili goli.”⁹⁵ Kada je Adil Zulfikarpašić, po pozivu, jednom prilikom došao u Titov štab u Foči, prije ulaska u Titovu kancelariju iz nje je izašao jedan od četničkih organizatora pokolja Bošnjaka, ali sada s petokrakom na šubari i u oficirskoj uniformi. Na Adilov upit šta ovaj tu radi, Tito mu je odgovorio da je to komandant fočanskog partizanskog odreda, koji je ostavio četnike i prišao partizanima, „vrijedan mladić, preko njega ćemo privući još mnogo ljudi”.⁹⁶

zgarište. Vrhunac tragedije bio je da je nekoliko stotina muslimanskih izbjeglica, koji su gole živote spasili bijegom, otjerano u Jasenovac i pobijeno, jer – po Luburiću – „da su bili dobri Hrvati, ne bi ih četnici pošteđeli”. – cit. prema: *Bosanski Muslimani čimbenik mira između Srba i Hrvata*, Zürich, 1986, 19.

94

U Zulfikarpašićevoj porodici, toj široj, u Čengićima, u Foči, njegovih rođaka je stradalo četrdesetak. Pobili su ih četnici, a četvero je bilo uhapšeno i dvojicu su ubile ustaše, kao simpatizere partizana. U Foču je, navodi Zulfikarpašić, 1941. došao, kao „četnički komandant, neki Sergije Mihajlović, kapetan, ruskoga porijekla, koji je napravio strašan pokolj u Foči. On je bio dijete ruskog emigranta. Zaveo je krvavi režim u Foči. I moj brat (Sabrija – prim. S. B.) je 1941. godine ubijen, koncem novembra ili početkom decembra. U decembru, dok sam bio u partizanima, jedna je grupa skojevaca pobjegla i susrela se sa mnom na Zvijezdi planini i prenijela mi vijest da je moj brat, prije kratkog vremena, ubijen. Uхватili su ga četnici, prateći njegovu ženu koja ga je posjećivala. Našli su ga, izvukli iz kuće i povelili na Drinu. O načinu ubistva postoji nekoliko svjedočanstava: neki kažu da je ubijen iz puške, a neki da su ga nožem zaklali.” – prema: M. Đilas, N. Gaće, *Bošnjak Adil Zulfikarpašić*, 74–76.

95

A. Zulfikarpašić, *Članci i intervjui*, Sarajevo, 1991, 13; također vidi: Isti, *Članci i intervjui*: povodom 70-godišnjice, Sarajevo – Zürich, 1991; Isti, *Osvrti*, Sarajevo, 2005; Isti, *Misao, pogledi, sjećanja*, Sarajevo, 2005.

96

Vreme, br. 261, Beograd, 12. decembar 1994. Zulfikarpašić govori da je partizanski pokret „pokazao spremnost da se

NOP se nije odlikovao dosljednom i čvrstom linijom prema Bošnjacima. Sa-
držaji relevantnih partijskih komunističkih dokumenata svjedoče da njihovi
tvorci mahom nisu osjećali potrebu da realno sagledaju položaj Bošnjaka,
njihove egzistencijalne probleme, ulogu jedinica „muslimanske milicije” koje
su štitile svoja naselja, pa su ih sektaški, u masi, tretirali kao protivnike NOP-
a.⁹⁷ U jednom spisu Kardelj je muslimanske milicije u BiH ubraja u ustaške
formacije, što je u biti značilo njihovu osudu od KPJ-a i partizana. Međutim, u
stvarnosti se nisu sve muslimanske milicije i njihovi pripadnici mogli svrstati
među protivnike, pošto je u njihovim redovima bilo dosta simpatizera NOP-a.
U sredinama u kojima partizanski komandanti nisu bili opterećeni naciona-
lizmom i dogmatizmom izvršena je diferencijacija, pa je znatnom broju tih
ljudi, koji su branili svoja sela i domove, omogućeno da priđu partizanima.⁹⁸

U ratnim prilikama 1941. znatan dio bošnjačkog stanovništva u Bosni i Her-
cegovini bio je prisiljen napustiti domove u potrazi za spasom od prijetjećeg
fizičkog uništenja. Duge kolone izbjeglica (muhadžira) imale su prevashodno
unutrašnji prostorni karakter i kretale su se, pored privremenih zbjegova, na
relaciji selo – grad – grad – grad, uz veliku prostornu mobilnost, kao što su bili
odlasci iz istočne Bosne u Bosansku krajinu. Manji dio muhadžira se sklanjao
u pravcu Srijema, Slavonije, Sandžaka, Zagreba i Dubrovnika, dok su u BiH
pristizale bošnjačke izbjeglice iz Sandžaka istim onim pravcem koji je još od
1914. bio dobro poznat tom narodu. Migracijske pokrete pratile su brojne nedaće:
od nasilnog napuštanja domova do stradalništva na putevima, koji su se ner-
ijetko završavali pogromima, poput onih 1941. u Berkovićima, Kulen-Vakufu,
Koraju ili širom istočne Bosne, naročito u njenih sedam srezova: Foči, Čajniču,
Goraždu, Višegradu, Vlasenici, Srebrenici i Rogatici, gdje su muhadžiri stradali
zajedno s domicilnim stanovništvom po mjestima koja su padala u ruke ustan-
ika. Oni koji su uspjeli pobjeći tražili su spas po Sarajevu i drugim gradovima.
Na gradskim periferijama muhadžiri su živjeli u teškim uvjetima, izloženi
neimaštini, raznim bolestima, zlokočnim pratiocima ratova.⁹⁹

gine u obrani svoje domovine. Da se u borbi ne bude kukavica, to je bila najgora osobina, a to bi bilo gore nego da
si se odvojio od pokreta. I stav je bio da se borci koji su požrtvovani primaju u partiju bez obzira na to što možda
imaju predrasuda – vjerskih, nacionalnih i sl. Taj kvalitet borca bio je kod nas jako cijenjen.” Opšir. *Adil Zulfikarpašić:
panorama pogleda, pojmova, pojava i mišljenja: povodom osamdesetog rođendana*, priredio Luka Mičeta, Beograd, 2001; L.
Mičeta, *Sudbina Bošnjaka: svedočenje Adila Zulfikarpašića*, Beograd, 1999.

97

E. Redžić, *Sto godina muslimanske politike u tezama i kontroverzama istorijske nauke*, 164.

98

M. Imamović, *Bošnjaci u emigraciji: monografija Bosanskih pogleda 1955–1967*, 83. S obzirom na to da je vodstvo KPJ i
NOP-a od decembra 1941. do maja 1944. provelo skoro isključivo u BiH, da su tu bile „glavne postaje” komunističkog
vojno-političkog projekta (Foča, Bihać, Neretva, Sutjeska, Jajce, Drvar, s vremenom je „komunizacija Bošnjaka”
postala važna u strategiji komunista. – prema: I. Banac, *Bošnjaci, komunizam i njegovo naslijeđe*, 113).

Bošnjaci su se ratne 1941. našli, kako se često ističe u literaturi, između čekića i nakovnja – velikosrpske i velikohrvatske politike.¹⁰⁰ Ustaše su bile sumnjičave, ukazuje J. Tomasevich, prema njima zbog njihove težnje za autonomijom BiH, da će oni iskoristiti tu autonomiju kao sredstvo za „jačanje svijesti o svojoj posebnosti u odnosu na katolike, to jest Hrvate u BiH i Hrvate općenito, i da bi mogli naškoditi hrvatskim interesima u BiH i na druge načine”.¹⁰¹ Ustaški zločini i progoni Srba i Jevreja, kao i ustanički zločini izazvali su otvoreni protest Bošnjaka širom BiH. Bio je to „konkretan odjek duboke zabrinutosti” koja je zahvatila sve bošnjačke građanske političare. U drugoj polovini 1941. bilo je, s rasplamsavanjem sukoba u BiH, sve izraženije uvjerenje među Bošnjacima da im vlasti NDH ne pružaju dovoljno sigurnosti. Bošnjačke javne i ugledne ličnosti su nastojale iznaći rješenja za opstanak vlastitog naroda.¹⁰² U Sarajevu su u ljeto 1941. prilikom posjete Andrije Artukovića, ministra unutrašnjih poslova NDH, „istaknute ličnosti muslimanskog življa” izrazile želju „muslimana da mirno žive s ostalim vjerskim pripadnicima, jer bi se bijes i osveta svakako najviše iskalila baš na samim muslimanima”.¹⁰³ Bošnjačko građanstvo je u više mjesta također stalo u zaštitu Roma od progona i deportacije. Poseban odbor koji je u tu svrhu formiran u Sarajevu sačinio je opsežnu predstavku u kojoj se dokazivalo da je napad na „bijeke Cigane” ujedno napad i na Bošnjake. Predstavka je dostavljena ustaškim i njemačkim vlastima, pa je Ministarstvo unutarnjih poslova NDH krajem

99

O tim bezimenim tragedijama, čak i na kraju rata, svjedoči i kazivanje A. Zulfikarpašića: „Teško mi se dojmio i slučaj likvidacije 200 sandžačkih trgovaca. To su uglavnom bili čestiti ljudi koji nisu sarađivali ni s ustaškim vlastima niti s okupatorom. Pobjegli su ispred Đurišićevih koljača, koji su „čistili” Sandžak od Muslimana. Čekali su na svršetak rata da se vrate kućama. Sarajevska OZNA ih je pokupila u Zagrebu i o tome je mene obavijestio potpukovnik Stole Kovačević, Srbin, i zamolio me da nešto pokušam protiv likvidacije tih nedužnih ljudi. Na putu do Sarajeva su negdje na bosanskoj teritoriji bili pobijeni... Tu je bilo čak i mnogo ljudi iz partizanskih porodica.” – prema: *Ključnih pet*, Ljubljana, 1990, 13; S. Bandžović, *I seljavanje Muslimana iz Sandžaka*, 99. Drugom prilikom Zulfikarpašić o ovim trgovcima govori: „Oni su bili ostavili dućane i obitelji u Prijepolju, Pazaru, Pljevljima, i išli su u Zagreb da im prođe rat. Za mene je bilo veliko razočarenje kada sam vidio da se vlast ne odnosi na isti način prema ljudima istih sudbina. Likvidacija nedužnih ljudi bez suda – ja se za to nisam borio.” – cit. prema: M. Galić, *Politika u emigraciji*, 86.

100

M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, 535; opšir. M. Atilla Hoare, *Genocide and Resistance in Hitler's Bosnia: the Partisans and the Chetniks 1941–1943*, Oxford University Press, New York, 2006.

101

„Među Muslimanima broj protivnika ustaškog režima stalno je rastao, a broj pristaša se smanjivao, i protivnici su, zajedno s onima koji su od početka bili manje-više neutralni, počeli tražiti neki drugi način kako će preživjeti.” – prema: J. Tomasevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941–1945.*, Zagreb, 2010, 544–546.

102

R. Hurem, „Neke karakteristike ustanka u Bosni i Hercegovini 1941. godine”, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, god. XVIII, Sarajevo, 1970, 209.

103

N. Duraković, *Prokletstvo Muslimana*, Sarajevo, 1993, 185, nap. 58.

augusta 1941, plašeći se daljih protesta Bošnjaka, naredbom obustavilo progon i deportiranje „bijelih Cigana” iz BiH.¹⁰⁴

Već krajem ljeta i u jesen 1941. najveći se dio bošnjačkog građanstva otvoreno, putem niza rezolucija, ogradio od ustaške politike progona srpskog, jevrejskog i romskog stanovništva.¹⁰⁵ Njihovim objavljivanjem Bošnjaci su postali „jedina narodna zajednica u Evropi koja je javno i s potpisima mnogih svojih najuglednijih članova protestirala protiv progona, paljevina, ubijanja, oduzimanja imovine i deportiranja svih ljudi zbog vjere, rase ili nacije”.¹⁰⁶ Rezolucije treba promatrati u širem kontekstu epohe, atmosfere jednog vremena.

Začetak svim ovim značajnim rezolucijama, prije svega Sarajevskoj, smatra se skupštinski zaključak Udruženja ilmiye „El-Hidaje” od 14. augusta 1941. kojim se javno protestiralo protiv zločina i stradanja. El-Hidaje je pozvala muslimane da se klone svakog zlodjela, a državne vlasti da što prije zavedu red i sigurnost „u svim krajevima, ne dozvoljavajući da se bilo šta učini na svoju ruku, kako ne bi nevini ljudi stradali”.¹⁰⁷ Rezolucija je došla u vrijeme kada su neki visoki funkcioneri NDH, poput Džafera Kulenovića, uvjerali javnost da muslimani pružaju podršku ustaškom režimu. Prema izvještaju Glavnog stožera Ministarstva hrvatskog domobranstva o općoj unutrašnjoj situaciji, iz druge polovine septembra 1941. godine, „Muslimani imaju

104

ABC Muslimana, 36.

105

Upor. M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, 535; B. Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji (1941–1945)*, knj. I, Beograd, 1983, 94–96.

106

M. Filipović, *Bošnjačka politika*, Sarajevo, 1996, 75. Stephen Schwartz ustvrđuje da su potpisnici rezolucija bili protiv zločina ustaškog režima i da su stali u odbranu „digniteta i imovine bosanskih Srba i Jevreja”, da su rezolucije „od najveće važnosti da se svijetu objasni jedinstveni odnos muslimana i Jevreja na bosanskome tlu”. – prema: S. Schwartz, *Sarajevska ruža*, Sarajevo, 2006, 8.

107

U tački 4. ove rezolucije se kaže: „Sa bolom u duši i dubokom sućuti se sjećamo svih onih muslimanskih žrtava koje nedužno padoše u nemirima koji se ovih dana mjestimično događaju. Osuđujemo sve one pojedince muslimane, koji su sa svoje strane učinili bilo kakav ispad i napravili bilo kakvo nasilje. Konstatujemo, da su tako šta mogli učiniti samo neodgovorni elementi i neodgojeni pojedinci, čiju ljagu odbacujemo od sebe i od svih muslimana. Pozivamo sve muslimane, da se u duhu visokih uputa svoje vjere strogo klone svih zlodjela.” – prema: M. Imamović, *Bošnjaci u emigraciji: monografija Bosanskih pogleda 1955–1967*, 149; N. Duraković, *Prokletstvo Muslimana*, 186. Rezolucija je upućena najvišim funkcionerima NDH, kao i muslimanima u organima NDH: Osmanu i Džaferu Kulenoviću, Adem-agi Mešiću, Hilmići Bešliću, Hakiji Hadžiću. Robert Donia, pak, piše da rezolucija „nije pripisala krivicu nijednoj osobi niti grupi. Kao što su istakli historičari iz ere socijalizma, muslimanski potpisnici rezolucija kritizirali su zločine kao devijantne ekscese, ali nisu napadali ključni ustaški program fizičke eliminacije određenih grupa silom. Oni jesu, međutim, pozvali vlasti NDH da uspostave red i spriječe dalje nasilje. Oni su jasno istakli da su akcije režima u prvim mjesecima okupacije dovele do njihovog distanciranja od ustaškog pokreta.” – prema: R. Donia, *Sarajevo: biografija grada*, 214.

razvijen osjećaj sažaljenja, pa ni u kom slučaju ne trpe nezgodan i nehuman postupak prema svojim bližnjima, makar ovi bili njihovi vjerski pa i politički protivnici. Smatraju da se želi zavaditi muslimane i Srbe, te da će pobuna Srba dovesti u opasnost živote i imovinu muslimana” te da zato traže da se „žurno uspostave redovna upravna i vojnička vlast, a sadašnje Ustaške organizacije odmah razpuste”.¹⁰⁸ F. Friedman smatra kako su većini Bošnjaka bile „tako odbojne fašističke akcije, da su ih oni denuncirali”.¹⁰⁹ Od rane jeseni do kraja 1941. pojavljivale su se antifašističke, antiustaške rezolucije bošnjačkih građanskih struktura u BiH. Prijedorska rezolucija je obnarodovana 23. septembra, Sarajevska 18. oktobra, Mostarska 21. oktobra, Banjaalučka 12. novembra, Bijeljinska 2. decembra i Tuzlanska 11. decembra. Ima indicija da su slične rezolucije donesene u još nekim mjestima. Gavriilo Dožić, srpski patrijarh, naveo je u svojim memoarima: „Mi smo apelovali na pristalice dr. Mehmeda Spahe, a oni su pre našega apela pokušali sve što su mogli da obustave masakr i pokolj srpskog življa. Naš apel primili su blagonaklono nastojeći da nešto učine u tom pravcu. Uzeto u celini, predstavnici muslimana drže se ispravno i dobro prema Srbima i osuđuju javno i kuražno zločine ustaša.”¹¹⁰

108

R. Hurem, „Pokušaj nekih građanskih muslimanskih političara da Bosnu i Hercegovinu izdvoje iz okvira Nezavisne Države Hrvatske”, 198, nap. 29 i 30.

109

F. Friedman, „Islam kao nacionalni identitet: bosanskohercegovački Muslimani slavenskog porijekla (5 osvrtno na Muslimane Novopazarskog sandžaka)”, *Forum Bosnae*, br. 18, Sarajevo, 2002, 97. Za više detalja o bošnjačkim protestima protiv antisrpskog nasilja on upućuje na: „Ustaše”, u izdanjima *South Slav Journal*, ljeto 1982. (str. 31–33) i jesen 1983. (str. 37–39).

110

Prema: M. Huković, „Bošnjaci su naj, naj, naj...”, *Oslobođenje*, Sarajevo, 3. oktobar 2009, 10. *Bosanski pogledi* u martu 1961. objavljuju pismo Miloša Pudarića, koji, komentirajući sadržaj Mostarske rezolucije, ustvrđuje da ona može služiti na čast bosanskohercegovačkim Muslimanima: „To je dokumenat od istorijske važnosti i podvig dosljedan soja plemićkog i junačkog iako su znali da su mogli svaki dan 'da omrknu a ne osvanu.'” Isti list u aprilu 1962. prenosi pisanje *Naše reči*, organa srpske demokratske grupe Oslobođenje, čiji su članovi mahom bili tokom rata u redovima četničkog pokreta D. Mihailovića. *Naša reč* objavljuje u novembru 1961. tekst „Borba protiv ustaških pokolja – reakcije Muslimana i Slovenaca”, gdje stoji: „Iako se u srpskoj, a još manje u hrvatskoj javnosti, bilo u emigraciji bilo u zemlji, vrlo retko spominje borba koja je odmah još 1941. godine, bila počela protiv ustaških pokolja – 'Naša Reč' želi ovom prilikom da podvuče da je prvi politički otpor protiv ustaških pokolja došao od strane bosansko-hercegovačkih Muslimana. Desetine intelektualaca i građana Sarajeva, na čelu sa Mehmed-Ali ef. Čerimovićem, pretsednikom Ulema medžlisa, Dr Šaćir Sikiricem, rektorom Više islamske šerijatsko-teološke škole – pod punim potpisom, objavili su svoju rezoluciju 12. oktobra 1941. godine, ustvrđujući da ova rezolucija „nije mogla biti borbenija u vreme ustaške strahovlade”. Isti list navodi i Mostarsku rezoluciju kao „borbeniju” u odnosu na Sarajevsku. *Bosanski pogledi* u jesen 1962. prenose tekst Ratka Parežanina, urednika emigrantske Iskre, koji kaže: „Muslimanske mase nisu htele nikada u ekstreme, osećale su da bi ih takav put, obzirom na sve prilike na tlu koje nastanjuju, vodio u provaliju. U toku Drugog svetskog rata, uz ustaše su išli samo pojedinci među muslimanima, a iza onih znamenitih rezolucija, kojima su muslimanski domaćini iz nekoliko većih gradova Bosne i Hercegovine osudili ustaške zločine i ogradili se od Pavelićeve 'nezavisne' stajala je ogromna većina muslimanskog življa Herceg-Bosne.” Petar II Karadžević, nekadašnji jugoslavenski kralj, na Petom svesrpskom kongresu, održanom krajem juna 1963. u Chicagu, također govori o rezolucijama: „Mi Srbi ne treba da zaboravimo da su u odbranu srpskog življa u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj

U trenutku nastanka, zapaža Šaćir Filandra, rezolucije su kroz pera svojih potpisnika izražavale „miroljubiv habitus jednog naroda, njegovo principijelno odbacivanje diktature, diskriminacije, genocida, prozelitizma i terora, a zalaganje za uspostavljanje principa zajedničkog življenja. Kao protest protiv nereda, bezakonja i legalizovanog uništavanja, prvenstveno srpskog i muslimanskog naroda u Bosni Hercegovini, one su istovremeno pokazatelj političkog stanja muslimanskog naroda u tom trenutku, njegove zatečenosti novim događajima, ugroženosti, nesigurnosti, dezorijentacije i nesnalažljivosti, što se kasnije manifestiralo njegovim idejnim i praktičnim lutanjima, zabrazdivanjima, padovima i usponima.”¹¹¹ Bošnjaci, kao što se ističe u Sarajevskoj rezoluciji, „nisu nikom spremali ni mislili nikakva zla, što najbolje potvrđuju činjenice da su svi muslimani – bivši jugoslovenski vojnici – odmah nakon rata predali vojno oružje. Muslimani su i u svojoj prošlosti za vrijeme Turske, kad su bili jedini gospodari, tolerirali bez razlike sve vjere i nikom nisu zuluma činili”. Potpisnici ove rezolucije traže da se zavede „stvarna sigurnost života, časti, imovine i vjere za sve građane u državi bez ma kakve razlike”, što će reći i za Srbe i za Jevreje. Dalje se zahtijeva da se „u buduću ne dozvoli da se poduzimaju ma kakve akcije koje će po svojoj naravi izazvati pobune i krvoprolića u narodu” te da se pozovu na sudsku odgovornost „svi stvarni krivci, koji su počinili ma kakvo nasilje ili zlodjelo, bez razlike kojoj vjeri pripadali, te da se najstrožije kazne prema zakonu, kao i oni koji su ovakva zlodjela naređivali ili za njih dali mogućnost”. U Mostarskoj rezoluciji potpisnici su ukazivali na to da su „nebrojeni zločini, nepravde, bezakonje, prevjeravanja, koja su učinjena i koja se čine prema pravoslavnim Srbima i drugim sugrađanima strana (su) potpuno duši svakog muslimana. Svaki pravi musliman, oplemenjen uzvišenim propisima islama osuđuje ovakva zlodjela, ma sa koje strane dolazila, jer zna da islamska vjera smatra najtežim grijehom ubijanje i mučenje nevinih, kao i otimanje tuđeg dobra, te prevjeravanje pod okolnostima koje isključuju slobodnu volju. Šaka onih nazovi muslimana, koji su se o to ogriješili, samim tim su se ogriješili o uzvišene propise islama, pa će ih neminovno stignuti Božija i ljudska pravda.” U Banjalučkoj rezoluciji se, između ostaloga, kaže: „Najelementarnija prava čovjeka gažena su bez ikakvih skrupula. Sigurnost života i imetka, sloboda vjere i savjesti prestali

od ustaških zločina prvi baš ustali najugledniji Muslimani. Bilo je, istina, muslimanskih otpadnika i u ustašama, ali je ološa bilo uvek i svuda, i u svim narodima. Narod se međutim ne ceni po svom ološu no po svojoj eliti.” – prema: *Bosanski pogledi 1960–1967*, 126, 163, 193, 238, 317. „Rezolucije nije potpisivao bilo ko”, ukazivao je Zulfikarpašić, nego, „elita muslimanska, stotine najuglednijih ljudi usred porobljene Evrope. Ne iz ilegalnog skloništa, ne iz sigurne emigracije ili iz šume, nego iz svoje sredine, sa svog posla, javno, iz srca njemačke okupacije, a to je značilo veliku kuraz i veliku moralnu snagu ovih ljudi”. – prema: F. Đapo, T. Loza, *Povratka u Bosnu*, Sarajevo, 1990, 26.

¹¹¹

Š. Filandra, „Prilog rastakanju ontologije zla”, *Književna revija*, br. 31, Sarajevo, april 1990.

su da važe za veliki dio naroda ovih krajeva.” Osuđuje se pljačka srpske i jevrejske imovine, pa se kao primjer navodi Banja Luka, „gdje je s imovinom iseljenih i izbjeglih Srba i Židova napravljen izvor pljačke i bogatstva za pojedince, njihove obitelji i prijatelje”. O razgrabljivanju srpskih i jevrejskih radnji stoji: „Odbijamo od sebe s prezirom podmetanja da se mi želimo dočepati tih radnji.”¹¹² U Tuzlanskoj rezoluciji se, pored ostalog, kaže: „Naš muslimanski svijet inspirisan duhom islamske kulture i etike, osuđuje svaki nered. I ako se zna za ovu lijepu osobinu Muslimana, zlonamjerno se svuda šire vijesti, da su muslimani krivi za mjere protiv Srba, te se sav odijum svaljuje na muslimane i stvari se tako predstavljaju, kao da je sve ovo razračunavanje između Srba i Muslimana.” Potpisnici ovih rezolucija su bili predstavnici javnog života Bošnjaka, mahom funkcioneri Islamske zajednice, muslimanskih društava i udruženja, poslovni ljudi, posjednici, intelektualci i drugi ugledni građani. Još je Solomon upozoravao da u kriznim vremenima niko nema pravo brinuti samo o sebi, svojim i svojoj imovini, već mora pomoći drugima.

Pojava ovih protuustaških rezolucija, kao izraz moralnog i kritičkog stava bošnjačke javnosti prema poretku bezakonja, demantirala je tvrdnje ustaške propagande da „Hrvati islamske vjeroispovijesti” čine oslonac ustaškom poretku u Bosni i Hercegovini.¹¹³ Rezolucije sadrže izraz nepovjerenja u ustaški režim i njegove planove, osudu ustaškog terora i zahtjev da se osigura lična, vjerska i imovinska sigurnost i to „za sve građane u državi bez ma kakvih razlika”. Potpisnici su tražili „da se onemogućí svaka vjerska netrpeljivost”, zaštitu za „nevini svijet”, kao i odgovornost svih onih, bez razlike na vjeru, koji su nedjela naređivali ili onemogućili. Osuđivali su one Bošnjake koji su učestvovali u zločinima. Odbacivali su pokušaje da se Bošnjaci kolektivno učine odgovornim za ustaške zločine, uz glas protiv „bezrazložne osvete” nad Bošnjacima.¹¹⁴ Rezolucije su pokazale da se najveći

112

Fadil Ademović navodi jedan izvještaj Ustaškog stožera Banja Luka od 16. januara 1942. povodom Banjalučke i Mostarske rezolucije u kojem stoji: „Muslimanske element, koji se prije rata klanjao svim režimima, nastojao se je od strane ovog stožera privući i dati mu mogućnost za što užu suradnju u ustaškom pokretu, ali moram konstatirati da su svi napore koje sam uložio u ovom smjeru ostali uzaludni. Muslimanski element nije niukojem pogledu pokazao svoj odaziv koji se je očekivao. Povučeni u svoj uskogrudni krug, musliman proživljava život koji naliči na doba vjerske mržnje prema katolicizmu, a ujedno s velikim nepouzdanjem gleda na sve događaje koji se obavljaju ne samo kod nas već i u cijeloj Europi, te misli da se ovakvo stanje neće održati i da će se vratiti ono staro, pa je radi toga, da sebi sondira teren i 'osigura' budućnost, pristupio raznim načinima promičbe, a u ovom konkretnom slučaju i predstavkama, optuživanjima ustaša i svaljivanju krivnje na ustaški pokret za sve ovo što se sada odigrava na teritoriji ove župe, pa dapače na području čitave Bosne i Hercegovine.” – cit. prema: F. Ademović, *Novinstvo i ustaška propaganda u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Sarajevo, 2000, 325.

113

Upor. E. Redžić, *Sto godina muslimanske politike u tezama i kontroverzama istorijske nauke*, 150; Isti, *Nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini 1941–1945. u analizama jugoslavenske historiografije*, Sarajevo, 1988, 49.

dio bošnjačkog građanstva ogradio od ustaških zločina uz njihovu osudu, „što je nesumnjivo bio akt velike građanske hrabrosti, ali pri tome se nije dovodio u pitanje režim NDH i okupacija zemlje, što u datim okolnostima nije ni bilo moguće”. Čitane su po džamijama, kućama, plasirane u javnost na različite načine. Članovi Mladih Muslimana su ih umnožavali i dijelili.¹¹⁵ Neke su prevedene na strane jezike i tajno upućivane u inostranstvo. Komunisti su također ukazivali na njih.¹¹⁶

Političko raspoloženje velikog broja Bošnjaka bilo je drugačije od onoga kakvim ga je prikazivala ustaška propaganda. Hafiz Abdulah-ef. Budimlija, potpisnik Bijeljinske rezolucije, kazivao je 2007. o teškim prilikama u bijeljinskom kraju, naročito nakon pokolja Bošnjaka u Koraju, o atmosferi u kojoj je potpisivana ova rezolucija, gdje su Bošnjaci bili samo „kap u moru. Sva okolina Bijeljine je srpska, od Drine do Save. Pa šta mi mislimo, ako se oni dignu, šta će onda biti s nama.” Potpisnici rezolucije su, po njemu, tada „položili svoje glave jer je bilo ili – ili”, kada „Nijemci idu, gaze preko Rusije. I sad mi tražimo... da budu Srbi i Jevreji ravnopravni, Romi i to. Dakle, sve to što je urađeno bilo je sa izvjesnim strahom”, objašnjavajući dalje: „I mnogi poslije potpisivanja te rezolucije nisu smjeli u svojim kućama spavati. Išli su po tuđim kućama i spavali tako je se to malo utišalo, dok se to malo sleglo.”¹¹⁷ Ustaše je zatekla pojava rezolucija. Proustaški elementi su u Prijedoru organizirali potpisivanje kontrarezolucija i izjava Bošnjaka o

114

R. Hurem, „Narodi Bosne i Hercegovine prema ustanku 1941–1942.”, *Prilozi*, br. 23, Sarajevo, 1987, 160.

115

O tome je Alija Izetbegović, nekadašnji pripadnik Mladih Muslimana, govorio: „Niko od nas, doslovno niko, nije otišao u ustaški pokret niti je postao ustaški funkcioner, niko nije otišao u SS-diviziju niti u neke njemačke jedinice, velika većina nas smo čak bili vojni dezertteri. Dio regrutovanih je otišao u domobrane, tu se moralo ići, ali baš niko nije otišao u ustaše. To nije slučajno. Otklon od ustaša kod nekih ljudi bio je razumljiv 1943. i 1944. godine, kada je bilo jasno ko će izgubiti, ali od nas niko s njima nije otišao ni 1941–42. kada su Nijemci bili na vrhuncu snage. Naprotiv, jedan broj naših ljudi bio je blizak onim krugovima koji su izdali rezolucije protiv ustaškog i njemačkog režima. Mi smo bili mladi ljudi da bi bili potpisnici tih rezolucija, ali mi smo ih umnožavali, nosili i rasturali. U tim ljudima koji su bili potpisnici gledali smo neke svoje ideale, svoje duhovne očeve, ili jednostavno odgojitelje. Prema tome, bili smo bliski jednoj humanističkoj opoziciji ondašnjem režimu. Za nas su ustaštvo i njemački sistem bili neprihvatljivi.” Opšir. S. Trhulj, *Mladi Muslimani*, Sarajevo, 1995, 60–61.

116

Avdo Humo u novembru 1941. u izvještaju Pokrajinskom komitetu KPJ za BiH ukazuje: „Istovremeno vam šaljem dvije rezolucije: mostarsku i sarajevsku. Ovdje među Muslimanima nastalo je veliko vrenje. Na mnogim mjestima može se čuti: 'Puklo je između nas i njih' (misli: ustaša – prim. S. B.). Ova sarajevska, iako nije tako odlučna, ali je dosta dobro među Srbima primljena. Potpisnici su vrlo ugledni Muslimani. S obzirom na vrenje među muslimanima i na svakom koraku jednodušno osuđivanje ustaških vlasti, koje se najbolje ogleda kroz rezolucije, nameće se neophodno potreba da se izda letak sa potpisom Glavnog štaba, u kojem treba raskrinkati – čega još muslimanske mase nisu svjesne – okupatorsku politiku. Tu treba naročito naglasiti i razbiti iluziju da Muslimani od okupatora mogu nešto očekivati – neki spas.” – prema: *Zbornik NOR-a*, tom IV, knj. 2, dok. br. 65.

117

Kazivanje hafiza Abdulaha ef. Budimlije o Bijeljinskoj rezoluciji, 5.

želji za saradnjom „u okviru Ustaških ustanova”. Napadani su „prijedorski rezolucionaši” da imaju namjeru „da se omraze Ustaše, ustaški pokret, a tim i Poglavljenik i Hrvatska država”. Jozo Garić, banjalučki biskup, smatrao je da su rezolucije „pamflet pun paklenih kleveta i mržnje protiv katoličke crkve”, optužujući Bošnjake za progone, pljačku i ubistva Srba u Bihaću, Sanskom Mostu, Cazinu i Bosanskoj Krupi.¹¹⁸ Nijemci su „muslimanske rezolucije” objašnjavali kao rezultat pojava koje su zbunjivale, plašile i opominjale Bošnjake. Iza njihovih apela stajale su težnje za sigurnošću, vjerskom trpeljivošću, pravnom zaštitom i kažnjavanjem zločinaca.¹¹⁹ Izvještaj zapovjedništva Trećeg domobranskog zbora krajem decembra 1941. ilustrativno svjedoči, u tom smislu, o prilikama u BiH. Za raspoloženje „muslimanskog diela stanovništva na području ovog zbora može se reći nezadovoljavajuće. Stanovništvo je izgubilo „povjerenje u vlast”, pa „jednog dana možemo biti iznenađeni i sa ozbiljnim unutrašnjim događajima, odnosno javnim revoltom pučanstva bez razlike vjere”.

Društvo u kojem umni i najodgovorniji ljudi, napisao je Abdulah Budimlija, ne čine ništa, ni riječima ni djelima, da bi pozitivno utjecali na društvo, nego žive pasivno, izolirano, uvučeni sami u sebe, čeka strašna situacija, u kojoj bi se svaki čovjek osjećao ošamućenim i izgubljenim.¹²⁰ Ustaše se nisu smjele radikalno obračunavati s potpisnicima rezolucija, već su se ograničile na sitnije represalije i to prema pojedincima, svjesne da bi otvorenim progonima pojačali revolt Bošnjaka, kao i težnje dijela bošnjačkog građanstva ka izdvajanju BiH iz okvira nestabilne NDH.¹²¹ Stanje je ostalo napeto. U Sarajevu je ubrzo uhapšeno više od hiljadu ljudi, od kojih preko 300 Bošnjaka.¹²² Politika prema Bošnjacima će za ustaški režim sve vidljivije poprimati karakter posebnog pitanja, čije je „rješavanje” zahtijevalo primjenu političkog pritiska. Na to su

118

M. Konjević, „Neke informacije Hrvatskom državnom saboru o prilikama u Bosni 1942. i 1943. godine”, u: *AVNOJ i Narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini*, 170–171; D. Lukač, *Banja Luka i okolica u ratu i revoluciji*, Banja Luka, 1968, 149.

119

B. Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji (1941–1945)*, I, 94.

120

A. Budimlija, „Adžaibi (čuda)”, *Preporod*, br. 4/870, Sarajevo, 15. februar 2008, 15. Ukazujući na rezolucije iz 1941. godine, on navodi da su Bošnjaci dizali glas „da bi zaštitili svoje sugrađane, a mnogi su odlazili i u partizane, ostavljajući svoje mehke postelje i udobnost, smatrajući to svojom borbom za slobodu. Mnogi muslimani nisu je ni dočekali. Za to su ‘nagrađeni’ kao narod bez svog vatana i svoje nacije s posebnim zvanjem ‘neopredijeljen’.” – prema: E. Musli, „Riječi razuma i tolerancije u tmini rata”, *Dnevni avaz*, Sarajevo, 5–6. novembar 2011.

121

H. Matković, „Bosansko-hercegovački muslimani u programu ustaške emigracije i politici Nezavisne Države Hrvatske”, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, Zagreb, 2006, 1034–1035.

122

R. Hurem, *Narodi BiH prema ustanku 1941–1942*, 161; o stradanju Bošnjaka u logorima vidi: N. Halilbegović, *Bošnjaci u jasenovačkom logoru*, Sarajevo, 2006.

upozoravali i Nijemci, čiji je glavni cilj bio održavanje stabilnog stanja u NDH, posebno u BiH, gdje su njihovi ekonomski interesi dolazili do jačeg izražaja.¹²³ Bošnjaci su sve više razumijevali NDH „kao tuđi, okupatorski i zločinački sistem vladanja”. „Deklaracije protiv države Hrvatske i protiv ustaškog pokreta”, kako su bile označene ove rezolucije u nekim ustaškim pamfletima, predstavljale su otvorenu manifestaciju neslaganja Bošnjaka s ustaškom politikom.¹²⁴ Bošnjački narod nije htio slijediti ekskluzivni krug proustaških i ustaških političkih garnitura. Nije se mogao pridobiti dodjelom ministarskih fotelja, hvalospjevima o njegovoj „državotvornosti” i sličnim demagoškim obećanjima. Ustaška politika u BiH, napose prema Bošnjacima, već potkraj 1941. doživjela je neuspjeh.¹²⁵ Jedan njemački obavještajac, koji je tada krstario Bosnom, krajem oktobra 1941. konstatira: „U posljednje vrijeme distanciranje muslimana u odnosu na Zagreb tako je uznapredovalo da se u nekim muslimanskim redovima sasvim otvoreno govori o bosanskoj autonomiji za koju bi trebalo da pruži garancije Njemačka, dok se u drugim krugovima razmišlja o jačem vezanju za Srbiju, svakako ukoliko Srbija postane njemački protektorat.”¹²⁶

Napori koje je dio bošnjačkog građanstva činio da se Bosni i Hercegovini osigura poseban upravno-politički položaj, u okviru ili van NDH, rezultat su egzistencijalne motivacije i nepovjerenja u ustaški režim. Ti napori su bili i izraz predratnih, višegodišnjih težnji ovog građanstva za autonomijom BiH. Ono nije bilo homogeno. Tokom rata su egzistirale različite struje. Politika tih građanskih krugova je „više ličila na jedno stalno traženje”,

123

F. Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*, Zagreb, 1977, 202.

124

Upor. N. Duraković, *Prokletstvo Muslimana*, 187–188; Š. Filandra, *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*, Sarajevo, 1998, 163; M. Hadžijahić, *Posebnost Bosne i Hercegovine i stradanja Muslimana*, 47–56. Na rezolucije se 1944. pozvao i Draža Mihailović: „Memorandum banjalučkih Muslimana, upućen muslimanskim ministrima u Pavelićevoj vladi još u avgustu 1941. godine, zatim rezolucije sarajevskih, mostarskih, prijedorskih, tuzlanskih muslimanskih prvaka primeri su svesti i građanske hrabrosti.” – cit. prema: M. Hadžijahić, „Muslimanske rezolucije iz 1941. godine”, u: *1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine*, 275.

125

M. Konjević, „O nekim pitanjima politike ustaša prema bosanskohercegovačkim muslimanima 1941. godine”, u: *1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine*, 273. Činjenica je, piše Đoko Slijepčević, „da se ogromna većina Muslimana, kako seljaka tako isto i građanskog društva, nije mogla sroditi sa ustašama i sa ustaškom državom, koja je sve više pokazivala svoje naličje. Pri tome su bila važna tri momenta: muslimanska inteligencija, i građanska i verska, koja nije orijentisana izrazito proustaški i prohrvatski, pobunila se protiv ustaških zločina prema Srbima, protiv ubijanja i fizičkog satiranja Srba i Jevreja, protiv uništavanja i pljačke njihove imovine, protiv samovolje i pustahiluka nosilaca ustaške vlasti i, naročito, protiv prinudnoga preveravanja Srba čega su se i oni, u jednoj daljoj perspektivi, i sami bojali i za sebe i pored svih izjava ustaških vođa.” – prema: Đ. Slijepčević, *Jugoslavija uoči i za vreme Drugog svetskog rata*, Minhen, 1978, 727.

126

D. Lukač, *Banja Luka i okolica u ratu i revoluciji*, 147, nap. 49.

bez dovoljno stabilne političke orijentacije. Nastojanje Nijemaca da 1943. mobiliziraju Bošnjake u 13. SS diviziju, pod svojom komandom, predstavljalo je dalje snaženje opozicije, inače nejedinstvenih bošnjačkih građanskih političara, ustaškoj političkoj liniji i smanjivanje mobilizacijskih mogućnosti za oružane snage NDH.¹²⁷ Pitanje 13. SS divizije (1944. nazvana „Handžar divizija”) i njenog nastanka 1943. je slojevito. Mnogi su vjerovali da će njena jedina dužnost biti da brani muslimane od onih koji bi ih napali.¹²⁸ Njeno ljudstvo bilo je sastavljeno od 50% muslimana, 40% Nijemaca i 10% drugih narodnosti. Među oficirima je bilo svega 10% muslimana, dok su Hrvati bili većinom angažirani u policijskim službama i komori. Ustaše su, ustvrđuje Marko Atilla Hoare, „muslimansku autonomašku prijetnju koju je predstavljala Handžar divizija doživljavali tako ozbiljno da su, po riječima komandanta divizije pukovnika Karl-Gustava Sauberzweiga, muslimane u SS jedinicama, a ne partizane, smatrali ‘državnim neprijateljem broj 1’”. Ova divizija je upućena na obuku, daleko od BiH, na jug Francuske, gdje je obuka bila ‘vrlo teška, bezobzirna i surova’. U nekim njenim jedinicama – pionirskom bataljonu, smještenom u mjestu Villefranche-de-Rourgue (Vilfranš de Ruerž), došlo je u septembru 1943. do pobune, koju su Nijemci ugušili u krvi. Mnogi pripadnici ove jedinice su, kao nepouzdana, poslani u koncentracioni logor Dahau.¹²⁹ Divizija je iz Francuske prebačena sredinom februara 1944. u istočnu Bosnu, gdje se pod udarima jedinica NOP-a u jesen te godine i raspala. Njeni bivši pripadnici masovno pristupaju partizanima. Prema

127

M. Pelešić, „Položaj Bosne i Hercegovine u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj prema Sarajevskom novom listu”, *Prilozi*, br. 23, Sarajevo, 1987, 189.

128

M. Atilla Hoare, *Kolaboracija bošnjačkih Muslimana u Drugom svetskom ratu*, http://yuhistorija.com/serbian/drugi_sr_txt01c2.html.

129

V. Kazimirović, *NDH u svetlu nemačkih dokumenata i dnevnika Gleza fon Horstenau 1941–1944*, Beograd, 1987, 205; opšir. Z. Dizdār, „Prva pobuna u nacističkoj vojsci: pobuna Trinaestog pionirskog bataljona 13. SS divizije „Croatia” u Villefranche-de-Rourgue-u 17. rujna 1943. godine”, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2–3, Zagreb, 1993, 125–127. Zulfikarpašić o tome kaže: „Kad govorimo o protestima muslimana protiv zločina što su proizlazili iz Pavelićeve rasne politike, ne treba zaboraviti i ovu činjenicu: u čitavoj historiji Hitlerove vojske bila je pobuna muslimanske XIII Handžar-divizije u Francuskoj, u Villefrancheu. Kad su dobili naređenje da ubijaju Francuze, oni su ustali protiv njemačkih oficira i stali na stranu partizana. Onda su bili opkoljeni i svaki je peti vojnik strijeljan. Divizija je mobilizirana za vrijeme NDH od djece muslimana koje su poklali četnici u Foči i ostaloj istočnoj Bosni. Ti ljudi su bili spremni da se bore protiv četnika, ali su ih odredili za Istočni front, a prije toga ih poslali na vojnu izobrazbu u južnu Francusku. Ima tu još jedan fenomen. Jedini spomenik okupacionim trupama je spomenik XIII Handžar-diviziji, koja je izginula zajedno s Francuzima. I Francuzi su ponudili jugoslavenskoj vladi park usred grada Villefranchea, ali ona to nije prihvatila.” – cit. prema: *Okovana Bosna*, 47. M. Ekmečić je dao novo objašnjenje izbijanja pobune u ovoj jedinici: „Prilikom stacioniranja u Francuskoj, bosanska SS divizija se pobunila, zbog toga što su im dati marokanski dugi fesovi, a ne kraći turski, pa su bili kažnjeni.” – cit. prema: M. Ekmečić, *Dugo kretanje*, 462. Robert Donia smatra da je ova divizija dala slab doprinos njemačkim vojnim naporima, a da njena kratka historija nije bila ni najmanje slavna: „Kao jedini opipljivi ishod muslimanskih zahtjeva za autonomijom tokom rata, divizija je bila na sramotu onima koji su pomogli u novačenju dobrovoljaca u njene redove.” – cit. prema: R. Donia, *Sarajevo: biografija grada*, Sarajevo, 2006, 216.

navodima štaba 13. SS divizije za rasulo njenog sastava bila su najvažnija dva uzroka: utjecaj partizanske propagande, „pretežno muslimanski sastav divizije, izbjegavanje da se kažnjavaju uhvaćeni dezerteri”. Siegfried Kasche (Kaše), njemački poslanik u Zagrebu, ukazuje krajem oktobra na to da ona više nije sposobna za ratne operacije kao posebna formacija.¹³⁰

Komunisti su, pak, od početka borbe 1941. razarali predratni sistem vlasti, stvarali nove organe, prakticirali tolerantniju nacionalnu politiku, odbacujući ranija negativna državna, politička i društvena iskustva. Politika ovog pokreta nije se, međutim, temeljila na priznavanju bošnjačkog nacionalnog identiteta.¹³¹ Stavovi KPJ prema kojima su muslimani u BiH činili poseban etnički individualitet prilično su dugo različito tumačeni.¹³² Pitanje položaja BiH u federativnoj Jugoslaviji također nije bilo razjašnjeno

130

Upor. E. Redžić, *Bosna i Hercegovina 1941–1945. u njemačkim i italijanskim dokumentima*, Sarajevo, 1996, 145; M. Bojić, *Historija Bosne i Bašnja (VII–XX vijek)*, Sarajevo, 2001, 217. Kasche je uputio svojim pretpostavljenim u Berlin u oktobru pismo, gdje navodi: „Nakon dezertiranja, do kraja septembra, 10.000 ljudi iz 13. Handžar divizije, 150 ljudi je odbilo, 17. oktobra, da nastavi borbu protiv Rusa, a 21. oktobra, više od 100 ljudi je dezertiralo u oblasti Zagreba... Osim već spomenutih dezertera i prebjeglica, 2.000 ljudi je razoružano i poslano na prisilni rad zapadno od Zagreba. Sljedećih dana, bit će razoružano 10.000 drugih vojnika.” – prema: M. Grmek-L. Lambrichs, *Buntovnici iz Villefranchea*, Sarajevo, 2005, 297–298. Krajem oktobra XVIII hrvatskoj brigadi predalo se oko 700 pripadnika te divizije. Od ovog broja brigada je za „popunu svojih jedinica zadržala 180 vojnika sa 8 mitraljeza, a ostale uputila Štabu 38. divizije NOV.” – prema: F. Ademović, Četništvo i četnička propaganda u južnoslovenskim zemljama u Drugom svjetskom ratu (1941–1945), I, Sarajevo, 2009, 816. U decembru je Oblasni komitet KPJ za istočnu Bosnu izvijestio da je dvije hiljade „boraca Handžar divizije prešlo na stranu partizana”.

131

M. Filipović, *Bošnjačka politika*, 83. Edvard Kardelj je 1938. pisao da Bošnjaci nisu nacija „mada se – individualno uzevši – ne osjećaju ni Srbima, ni Hrvatima i mada, s obzirom na to, svakako sačinjavaju posebnu etničku grupu”. – prema: E. Kardelj, *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja*, Beograd, 1960, 104.

132

A. Purivatra, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, Sarajevo, 1969, 57. Atif Purivatra piše da „u shvatanjima čelnih ljudi (otpori stvaranju ravnopravne republike BiH u Jajcu) nikako nije moglo da pobijedi i to da je Musliman – Musliman. Tome se pružao otpor.” Opšir. A. Purivatra, „Muslimani su svoji na svome”, *Islamska misao*, br. 146, Sarajevo, februar 1991; upor. F. Saltaga, *Muslimanska nacija u Jugoslaviji*, Sarajevo, 1991, 175. Na XIV sjednici CK SK Srbije (29–30. maj 1968), osuđujući istup dr. Jovana Marjanovića, koji je tvrdio da je „besmisleno proglašavanje muslimanske nacije” u Jugoslaviji, da su nove birokratske snage, koje su napustile ideje socijalističkog jugoslavenstva i priznale nacionalni identitet Muslimana, „nasilno sprečavale razvijanje procesa punog zbližavanja i ujedinjavanja naroda ili njihovih delova”, pa je Jugoslavija došla u „apsurdnu i komičnu situaciju, da uporedo sa proklamovanom slobodom samoopredjeljenja, čovek nije mogao da se opredeli kao Jugosloven, te su mnogi iskreni i časni borci za socijalizam ponižavajuće tretirani kao ljudi bez narodnosti, još malo kao nekakva raseljena lica”, Petar Stambolić govori: „Jovan Marjanović kaže da njegovo istupanje nije šovinističko. Ali gledajte kako je to poređano: ‘Besmisleno je proglašavanje muslimanske nacije.’ Ne znam na šta misli drug Marjanović, ali postoji razlika i mnogostruko je značenje termina naroda, a drugo je značenje nacije. On izjednačuje narod i naciju i onda to zove besmislenim. On je mnogo osetljiv na to, no ja bih ga podsetio kada smo 1941. godine u Sandžaku na svim našim lecima koje smo napisali, napisali smo Srbima i Muslimanima, a u Bosni smo se obraćali Srbima, Hrvatima i Muslimanima. Četrdeset pet narodnih heroja ima iz te etničke grupacije. Zar se zbog toga oseća drug Joca Marjanović pogođenim što se Muslimani zovu narod?” – prema: S. Bandžović, *Ideja i iskustvo: jugoslavenski socijalizam i bošnjačka pozicija*, Sarajevo, 2017, 547–548.

sve do samog zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu krajem novembra 1943. godine.¹³³ Plan koji je u Jajcu predočio Milovan Đilas bio je zasnovan na sovjetskom modelu: pet „nacionalnih republika” za pet jugoslavenskih naroda (Srbi, Hrvati, Slovenci, Makedonci, Crnogorci).¹³⁴ To je bilo na liniji dotadašnjih partijskih koncepcija.¹³⁵

Komunisti 1945. nisu imali problema s katarzom niti potrebu za njom. Osvajanje vlasti pročitilo im je „dušu” i oslobodilo svake tjeskobe.¹³⁶ Stvaranje nove Jugoslavije tumačilo se nedostacima i promašajima stare Jugoslavije. U javnosti je mogla egzistirati samo jedna verzija, koju je verificirala Partija. Historiografija je taj okvir trebala popuniti „prikladnim podacima i pojedinostima” (S. Koren). Ideološka generalizacija deformirala je reljefnu sliku ratne prošlosti, koja je, i u pogledu Bošnjaka, imala više sastavnica od onih koje je nametala politika „monolitnog jednogzvučja”. Poratno valoriziranje „muslimanskih rezolucija” bilo je tako dugo vršeno u njenom duhu. Njihov značaj je minimiziran ili su, u borbi protiv svakolikog „unutrašnjeg neprijatelja”, prikazivane pod ideološkim hipotekama.¹³⁷ Muhamed Hadžijahić je svojim referatom o ovim rezolucijama, na naučnom skupu o značaju 1941. u historiji naroda BiH, održanom u Drvaru 1971. godine, napravio veliki pomak u smislu njihove afirmacije. Ustvrdio je da se njihovom pojavom manifestiralo „nezadovoljstvo velike većine Muslimana fašističkim sistemom nacionalne, vjerske i rasne diskriminacije”, da one označavaju

133

K. Suljević, *Nacionalnost Muslimana*, Rijeka, 1981, 207; opšir. S. Bandžović, „Bosna i Hercegovina u raspravama i odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a”, *Priilozi*, br. 31, Sarajevo, 2002, 179–204.

134

Upor. A. Humo, „Istorijski i aktuelni aspekti nacionalnog položaja Muslimana”, *Pregled*, br. 4, Sarajevo, 1970, 430–432; N. Malcolm, *Povijest Bosne*, 244.

135

M. Đilas, *Revolucionarni rat*, Beograd, 1990, 358. Zulfikarpašić navodi da mu je o tome M. Đilas dao objašnjenje: „Centralne komitete imale su Hrvatska i Slovenija, dok je Pokrajinski komitet za Srbiju bio nešto kao komitet prve klase.” Pokrajinski komitet za BiH bio je kadrovski: „Na primjer, Iso Jovanović dolazi iz Vojvodine za sekretara Pokrajinskog komiteta. Odredi ga Ranković, kojemu je bio šogor, i on treba da ode u Bosnu i Hercegovinu. Jer Bosna i Hercegovina je bila kao dio partijske organizacije Srbije i Jugoslavije.” – prema: *Okovana Bosna*, 25.

136

M. Hadžić, „Armijaska upotreba trauma”, u: *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, Beograd, 1996, 566; S. Bandžović, „U sjeni pobjede”, *Mak*, br. 21–22, Novi Pazar, 1998, 66–68. O slikama poratne stvarnosti u BiH Zulfikarpašić govori: „Pa ta pljačka koja je nastupila! Kad su dolazili ti rukovodioci partijski u Sarajevo, naročito taj seljački element koji je i inače bio gladan, nastupila je takva hajka na stanove, tepihe, klavire, biblioteke, garderobu, namještaj... Sva ta roba bila je pod ministarstvom trgovine i ja sam sve to morao rastjerivati, pokušati da zavedem neki red.” – prema: S. Bandžović, *Ratne tragedije Muslimana*, Novi Pazar, 1993, 188.

137

Ahmed Đonlagić 1961. ustvrđuje da su 1941. „ustaše dobile podršku i od muslimanskog sveštenstva i vodstva jugoslovenske muslimanske organizacije”, da su rezolucije, koje su potom uslijedile, bile znak „kolebanja među muslimanima”, da je „muslimanska buržoazija”, istupanjem protiv ustaša „nastojala da zadrži te 'svoje mase' pod svojim uticajem i da ih zadrži od prelazanja na stranu NOP-a”. – prema: Četrdeset prva, Beograd, 1961, 185, 838.

„važnu prekretnicu u političkom osvješćivanju širokih muslimanskih slojeva”, da su bile „vidan znak političkog buđenja Muslimana, pa je njihova pojava predskazivala potpuni slom Pavelićevih planova sa Muslimanima”. Na spomenutom naučnom skupu su i neki diskutanti iznosili svoje sudove o rezolucijama.¹³⁸ Afirmativne ocjene o „muslimanskim rezolucijama” M. Hadžijahić je ponovio u svom prilogu u knjizi *Islam i Muslimani u Bosni i Hercegovini* (1977). Na takve istupe odgovorio je ubrzo, pod državno-partijskim ideološkim štitom, književnik Derviš Sušić „čuvenim” *Parergonom*.¹³⁹ U kontekstu obračuna s „merhametskim” licem „muslimanskog klerikalizma, kroz predočavanje njegove stvarne, kvislinške uloge za vreme okupacije” (D. Tanasković), težio je u njemu, između ostalog, da literarno-publicistički umanjí značaj rezolucija i njihovih potpisnika.¹⁴⁰ Politički sudovi su determinirali stavove u nauci.¹⁴¹ Neki naučnici su pisali o rezolucijama kao

138

Dušan Lukač iznosi da u pisanju rezolucija 1941. učestvuje „čitav niz grupa i struja muslimanske inteligencije i građanskog sloja. Pored najšireg sloja siromašnih građana koji su bili za saradnju sa oslobodilačkim pokretom, bilo je tu pronjemački, proustaški pa i pročetnički orijentisanih pojedinaca, a to potvrđuju i citati na poslednjim stranicama ovog rada gdje se navode dokumenti pojedinih ustaških i njemačkih predstavnika u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj koji svojataju pojedine dijelove ovih rezolucija. Ovaj pokret je bio odraz jedne dublje diferencijacije Muslimana u Bosni i Hercegovini. Svaka od političkih grupacija željela je da kroz ove rezolucije ostvari svoje ciljeve. Muslimanska buržoazija u Bosni i Hercegovini uglavnom je željela da osigura svoje pozicije, i to uz podršku i pomoć okupatora, ili čak dijela ustaškog pokreta koji nije bio suviše klerikalno obojen. Da je ovo tačno vidi se po tome što će se kasnije potpisnici rezolucija naći u svim mogućim akcijama i strujama.” – prema: 1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine, 652.

139

Zulfikarpašić 1983. navodi da je Branko Mikulić jednom prilikom pozvao književnika Mehmeda Mešu Selimovića da napiše knjigu koja će raskrinkavati „muslimansku reakciju” i „objektivnije” prikazati učešće Bošnjaka u NOB-u: „Pričao mi je slikar Ismet Mujezinović (moj stari prijatelj) kako se je tada kod Mikulića rodila ideja da treba obračunati s muslimanskom 'prošlošću', jer je to propušteno, jer ih se navodno štedilo. Od Meše Selimovića se tražilo da on o tome napiše, te je počeo da sakuplja materijal. Ono što mu je UDB-a stavila na uvid bilo je po Meši primitivna namještaljka i falsificiranje činjenica. Meša je odustao i preporučio da se ta ideja odbaci. Mikulić, odnosno CK Bosne, našao je Derviša Sušića, jednog drugorazrednog režimskog književnika, koji je pristao da metne svoje ime na jedan nečuven pamflet, koji sve što je od imena u kulturi, nauci, književnosti, politici, te čak i vjeri kleveče na najprimitivniji način, falsificirajući istoriju.” – prema: *Bosanski muslimani – čimbenik mira između Srba i Hrvata: interview Adila Zulfikarpašića*, Zürich, 1986, 58–59; također vidi: F. Đapo, T. Loza, *Povratak u Bosnu*, 74–75.

140

Upor. D. Sušić, *Parergon: bilješka uz roman o Talu*, Sarajevo, 1980; M. Hadžijahić, *Muslimanske rezolucije iz 1941. godine*, 276–277; S. Balić, *Bosna u egzilu*, Zagreb, 1995, 110.

141

Pojavu Parergona treba promatrati u širem kontekstu, odnosa države prema Islamskoj zajednici, njenom položaju i utjecaju u društvu. Nakon decenije obilježene afirmiranjem „nacionalne samobitnosti Muslimana”, najavljeno je, piše Darko Tanasković, znatno manje idilično desetljeće u odnosima islama i vlasti. Osjećajući da gubi tlo pod nogama, režim je odlučio da, shodno ranijoj praksi, pokaže „ko je gazda”. U sarajevskom Oslobođenju je kao priprema, u augustu 1979. „pušten”, u vidu podlistka, *Parergon* Derviša Sušića. U septembru je uslijedio tzv. bugojanski slučaj – otvaranje nove džamije u selu Poriče, kada su se neki govornici obratili okupljenima riječima „Draga braćo muslimani”, što su vlasti okarakterizirale kao sektašenje, vjersku i nacionalnu mobilizaciju, kao atak na bratstvo i jedinstvo naroda i narodnosti. Prilikom posjete Bosni i Hercegovini predsjednik Tito je održao kraći govor 25. novembra u Bugojnu, gdje je pohvalio vlasti u BiH za poduzimanje oštrih mjera i „protiv podrivačke aktivnosti nekih klerikalnih krugova. Takve pokušaje treba u korijenu spriječiti, ako je potrebno i oštrim mjerama. Na tome vam niko ne može zamjeriti”

neoborivom dokazu da su Bošnjaci bili „antifašistički usmjereni”, dok su drugi isticali da je njihov sadržaj bio više povezan s vjerskom infrastrukturom islama.¹⁴²

Prošlost i savremenost su nerazdvojne, jedna tumači drugu. Vrijednost historiografije se može mjeriti i onim što nije proučila. Primjenom tehnike detabuiziranja i prevazilaženja prešućivanja kao oblika potiranja slojevite prošlosti, kompleksne teme vezane za „kontroverzna” zbivanja u Drugom svjetskom ratu, mogu se, destereotipizacijom, skidanjem ideoloških hipoteka i kvalifikativa, studioznije istraživati da bi se potpunije osvijetlile i revalorizirale značajne dionice bosanskohercegovačke i bošnjačke historije tog vremena. Višeznačan doprinos takvom pristupu dao je i Adil Zulfikarpašić. Cjelokupna njegova djelatnost također je obilježena s dvije osnovne ideje: idejom bošnjaštva i idejom liberalne demokratije. Istovremeno, njegov život bio je prožet ljubavlju prema BiH i predanosti islamu.¹⁴³

Čovjek viših znanja je odgovoran da svoje znanje stavi u službu istine i kritike „otuđenih centara moći”, a obaveza mu je da posmatra događanja u njihovim „historijskim perspektivama”.¹⁴⁴

Sve pripovijesti o prošlom sadrže „neuklonjivi i neizbrisivi element interpretacije”. Ona je njihov dio, od naučnih knjiga do udžbenika i popularnih prikaza historijskih događaja. „Mega priče” ne podupiru težnje za objektivnošću. Historija se percipira nerijetko kao izvor činjenica koje se politički kontekstualiziraju. Politizacija historije i njena instrumentalizacija temelje se na odbijanju znanja. Vjera u monolitno jezgro činjenica koje

(Oslobođenje, Sarajevo, 26. novembar 1979). Presuda je bila izrečena, sve ostalo je bila stvar tehnike. Skupština SRBiH je u martu 1980. upozorila na „eskalaciju muslimanskog nacionalizma i islamskog klerikalizma”, kao i na „propagiranje panislamističkih ideja. Akcija je „krunisana” velikim suđenjem 1983. u Sarajevu grupi od trinaest osoba, koja je, prema optužnici, „neprijateljski djelovala s pozicija muslimanskog nacionalizma”; opšir. D. Tanasković, *Islam i mi*, 24–25.

¹⁴²

Upor. Š. Filandra, *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*, 183; M. Bojić, *Historija Bosne i Bošnjaka (VII–XX vijek)*, 190; N. Kisić-Kolanović, „Muslimanska inteligencija i islam u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj”, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, Zagreb, 2004, 930–931.

¹⁴³

Zulfikarpašićeva formula idejne orijentacije bi se sadržavala u sljedećem: „Ne socijalizmu/komunizmu; Ne nacionalizmu/fašizmu; Da liberalizmu/pravima i slobodama čovjeka pojedinca.” – prema: Š. Filandra, *Adil Zulfikarpašić: bošnjaštvo i evropejstvo*, 219. Njegov životni vijek vezao je, govori 23. jula 2008. na dženazi A. Zulfikarpašića, reisul-ulema Mustafa Cerić, „dva stoljeća našeg trajanja. Punina njegova života je veća od njihove zgusnutosti, a njegova vrijedna ostavština trajnija od dužine njegova zemaljskog postojanja. Kao da je bilo dovoljno da se rodi i dobije ime Adil. Adil je onaj koji traga za pravdom. U tom imenu, u toj tajanstvenosti značenja bila je šifra njegova djelovanja.” – prema: <http://www.bosnjackiinstitut.ba/home/sadrzaj/77>.

¹⁴⁴

S. Reljić, „Odgovornost intelektualaca u prelomnom vremenu”, *Letopis Matice srpske*, sv. 1–2, Novi Sad, 2017, 79–80.

postoje nezavisno od tumačenja autora teško je iskorjenjiva zabluda. Puna podudarnost između prošlosti i „izvještaja” o njoj, odnosno „historijska istina”, ostaje tek ideal kojem se teži.¹⁴⁵ Kontroverze, koje prate razvitak historiografskog saznanja, nužno je razrješavati oslobađanjem od pritiska svakog ideološkog dogmatizma, novim istraživanjima, kreativnim dijalogom neistomišljenika, podizanjem naučnog znanja na viši nivo. Antifašizam je odrednica kojom se i Bošnjaci ponose. Pokušaji njegovog poricanja su u službi prikrivanja antibošnjačkih ideologija i politika s velikodržavnim i nacionalističkim ambicijama, u nastojanjima da se odgovornost za njih prikrije. Selektivne slike prošlosti, kvazihistorijske analize i uprošćeni narativi štete i međudržavnim i međunacionalnim odnosima, vode daljem rastu nepovjerenja, napetosti i distanciranju među narodima.

¹⁴⁵

S. Koren, „Poučavanje o interpretacijama”, *Povijest u nastavi*, br. 2, Zagreb, 2012, 185, 186.

History and Modernity: Adil Zulfikarpašić's Publicist Contribution to the Process of Critical Review of the War Past of Bosnia & Herzegovina (1941–1945)

ABSTRACT: *The period of the Second World War in the territory of the former Yugoslav state union, as well as Bosnia and Herzegovina, with the problems of the „darkened past”, provokes considerable attention in the „historiography of transition”. This part of history, often exposed to politicization, selective perceptions and old matrices, is often, especially when it comes to Bosniaks, tendentiously interpreted, with many stereotypes. Adil Zulfikarpašić pointed out that a constructive view of the entire past of Bosniaks is necessary, because it is not „black and infamous”. There are, however, not only in regional scientific circles, resistance to rational reconstructions and re-actualization of „controversial” topics, as they are suited to preserved images, Manichean assessments and dogmatic terminology. The lack of desire to overcome this situation is a consequence of the discriminatory attitude in these limited historiographies, pressed by the weights*

of politics and outdated research conceptions. Generalizations lead to delusions, as well as the violent connection of a deformed past with the present and its interests. Numerous issues related to World War II, Bosnia and Herzegovina and the Bosniak position, in addition to post-war ideological premises and „official truths”, remained marginalized. That past is more complex than all research models and ideological preferences. By editing „Bosanski pogledi”, Zulfikarpašić, with his writing and intellectual engagement, along with the publishing activities of the Bosniak Institute, gave a multifaceted contribution to the multi-perspectival approach to the war past and the perception of its relief sections.

KEYWORDS: *World War II, interpretation, Bosnia & Herzegovina, Bosniaks, Adil Zulfikarpašić, journalism, anti-fascism, politics, modernity*